

Fryslân

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

29STE JAARGANG | NUMMER 2
MAART/APRIL 2023 | € 4,95
FRIESGENOOTSCHAP.NL

**DNA bewijst na
tachtig jaar identiteit
oorlogspiloot**

**Opkomst en verval
van schippersdorp
Molkwerum**

**Gerrit Bosch
'Fûgels, fûgels,
fûgels'**

**Zorgen over
geschiedenis
van de landbouw**

“Der moat syld wurde!”

75 jaar Sintrale Kommisje Skûtsjesilen

SKS-Jubileumboek

Zeer beeldend de SKS-historie uiteengezet, gemaakt in kader van het 75-jarige jubileum van de SKS voor slechts

€ 24,95

Al 75 jaar organiseert de Sintrale Kommisje Skûtsjesilen (SKS) aan het begin van de noordelijke bouwvakvakantie de strijd om het SKS-kampioenschap. Veertien skûtsjeschippers zeilen twee weken lang om het felbegeerde kampioenschap en de eeuwige roem. Skûtsjesilen is niet alleen topsport, het is ook traditie, emotie en feest. De SKS draait op een groot aantal toegewijde vrijwilligers, die er mede voor zorgen dat het skûtsjesilen is uitgegroeid tot een van de grootste zeilevenementen ter wereld.

In het boek staan, naast veel prachtige foto's, verhalen over schippers en hun families, zeilmakers, scheepsbouwers, tradities, trouwe sponsors en de oorsprong van de SKS. En verhalen over de schippers van weleer die voor de huidige generatie het fundament legden van een solide vereniging die blijft bouwen aan haar toekomst. Want, zoals de schippers door de jaren heen al zeggen: **“Der moat syld wurde!”**

“Alleen al vanwege de mooie foto's imponeert het jubileumboek, maar ook in tekst wordt de SKS-historie prachtig in beeld gebracht. Alle skûtsjes worden uitgebreid besproken en ook vermakelijke anekdotes over bijvoorbeeld de schippers en de maatvoering van de schepen, waar altijd wel wat om te doen is, komen aan bod.”

Eduard Kuijt van boekhandel Binnert

Overdiep in Heerenveen

Te koop in de boekhandels en via www.frieslandpost.nl/webshop

COLOFON

Historisch tijdschrift *Fryslân* wordt in opdracht van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur/Koninklijk Frysk Genootskip foar Skiednis en Kultuer uitgegeven door Van der Let & Partners Publishing te Heerenveen. *Fryslân* verschijnt tweemaandelijks.

Redactie

Hoofdredactie: Herman Broers.
Eind- en beeldredactie: Marijke de Boer.
Redactie: Kerst Huisman, Meindert Seffinga, Doeke Sijens, Henny Tuinhout-de Leeuw en Jan van Zijverden.
Redacteur maritieme reeks: Hanno Brand.

Redactieadres

Herman Broers, Grindweg 256
8483 JN Scherpenzeel (Fr).
redactie@htfryslan.nl

Productie en advertenties

Van der Let & Partners Publishing,
Herenwal 137, Postbus 498,
8440 AL Heerenveen, tel.: 0513-654445.
www.vdpl.nl
mail@vdpl.nl

Druk

SMG groep, Hasselt

Vormgeving

Frank de Wit

Abonnement historisch tijdschrift *Fryslân*

Aanvragen kan rechtstreeks via www.bladenbox.nl of via de website van het Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genootskip (www.friesgenootschap.nl/fryslan). Een abonnement kan op elk gewenst moment ingaan. De kosten van een abonnement (6 nummers) bedragen € 29,95 (prijswijzigingen voorbehouden). Vragen over abonnementen, adreswijzigingen en opzeggingen kunt u sturen naar www.aboland.nl/klantenservice of Abonnementenland, Postbus 20, 1910 AA Uitgeest. Abonnementenland is ook bereikbaar via Twitter (@Aboland_klanten). Abonnementen kunnen schriftelijk tot uiterlijk vier weken voor beëindiging van het lopende abonnement worden opgezegd. Bij niet tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch verlengd.

Lidmaatschap Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genootskip

Aanvragen van het lidmaatschap kan via de website van het Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genootskip (www.friesgenootschap.nl/fryslan). De jaarlijkse contributie bedraagt € 44,50 (€ 42,50 bij automatische incasso). Wijzigingen voorbehouden. U ontvangt dan zesmaal per jaar historisch tijdschrift *Fryslân* en het jaarboek *De Vrije Fries*. Daarnaast geniet u ledenvoordeel onder meer in de vorm van gratis toegang tot het Fries Museum te Leeuwarden voor het lid en eventuele gezinsleden. Vragen over het lidmaatschap, adreswijzigingen en opzeggingen kunt u sturen naar info@friesgenootschap.nl of Secretariaat KFG, Staniastate 23, 8926 LA Leeuwarden. Het lidmaatschap dient schriftelijk te worden opgezegd tegen het einde van enig verenigingsjaar met inachtneming van een termijn van tenminste één maand, kortom uiterlijk voor 1 december. Bij niet tijdige opzegging wordt het lidmaatschap automatisch verlengd.

Illustraties

De uitgever heeft zijn uiterste best gedaan de rechten met betrekking tot de illustraties te regelen volgens de bepalingen van de Auteurswet. Hij die desondanks meent zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgever. Voor werken van beeldend kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. C/o Pictoright Amsterdam 2023.

© 2023 Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genootskip / Van der Let & Partners

twitter.com/htfryslan
twitter.com/KFGenootschap
www.facebook.com/historischtijdschriftfryslan
www.facebook.com/koninklijkfriesgenootschap

friesgenootschap.nl/fryslan

Collecties, musea en onderzoekers onder druk

Vermiste vliegenier door DNA bekend

Molkwerum bloeit door scheepvaart

Hondsdolheid en een Friese kruidendrank

Waakzaamheid en vertrouwen

HERMAN BROERS

‘We moeten waakzaam zijn!’ Ja, alweer. Het betoog van Hans Mol liegt er niet om. De voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Landbouwgeschiedenis bindt de kat de bel aan: collecties zijn in het geding, musea en onderzoek staan onder druk. Hoewel niet vaak podium voor opinie, achtten wij dit blad een geschikte plek om Mols pleidooi bij het afscheid van directeur Henk Dijkstra van het Fries Landbouwmuseum – afgelopen december – te publiceren. Geduld moeten we ook hebben. Tachtig jaar duurde het voordat de identiteit van de Duitse piloot Konstantin Benzien kon worden vastgesteld, dankzij DNA. Onderzoeker Alexander Tuinhout vertelt hoe moeilijk het was. En vertrouwen! Neem nou het kruidendrankje van Hycke Botes uit Ferwerd. Op veel meer dan vertrouwen was de heilzame werking tegen hondsdolheid immers niet gebaseerd. In 1731 prezen de Staten van Friesland het desondanks aan als een wondermiddel. Ten slotte rest ons omkijken. Laat dat ons nou net binden in dit blad. Terugkijken op levens, Doeke Sijens is er namens *Fryslân* inmiddels zeer *betûft* in. Zijn schets van Gerrit ‘Fûgeltsje’ Bosch verraadt dat Bosch geobsedeerd was door vogels. Ruim veertig jaar na zijn dood bestaat zijn Natuurmuseum Fryslân wel mooi honderd jaar.

Omslag: Twee mannen zijn druk bezig om het hooi op een wagen te laden, circa 1930. (Tresoar)
Inzet: Gerrit Bosch. (Natuurmuseum Fryslân)

INHOUD

- 4 Toekomst landbouw- geschiedenis in het geding
- 10 Reconstructie van een bijzondere zoektocht
- 18 Opkomst en verval van schippersdorp Molkwerum
- 22 Wonderdrankje tegen hondsdolheid
- Rubrieken
- 14 By it grêf fan Gerrit Bosch: ‘Wete jou niet fan welke vogel dit veerke is?’
- 17 Naburen: Het Vriesche Gat
- 26 Schatten uit het Fries Museum: Een bokking uitdelen

27 Kort nieuws

28 Recensie: Soa het ut weest

29 Boeken kort

30 KFG Nieuws Kalender Verwacht

Toekomst landbouwgeschiedenis in het geding

Het gaat slecht met de nationale landbouwgeschiedenis: collecties zijn in het geding, musea hebben het zwaar en het aantal onderzoekers dat zich er nog in wil en kan verdiepen, loopt hard terug. Hoe komt dit en wat doen we eraan? Hans Mol, vorig jaar aangetreden als voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, bond als inleider van het symposium ter afscheid van directeur Henk Dijkstra van het Fries Landbouwmuseum de kat de bel aan. Al gloort er ook hoop, juist in Friesland.

Het graan wordt gedorst. Van het stro wordt direct pakken geperst, circa 1935. [Tresoar, foto J.D. de Jong]

Landbouw heeft in vrijwel alle sectoren industriële proporties aangenomen dankzij een gerenoveerd landschap, decennialange steun van de overheid en het verwerken van grote hoeveelheden van elders aangevoerde grondstoffen. Economisch zeer renderend voor de agrarische keten en de individuele boer, maar aanlopend tegen allerlei grenzen wat betreft behoud van natuurwaarden, vershraling van het cultuurlandschap, bodemdaling, uitputting van de watervoorraad en uitstoot van CO₂, stikstof en methaan. De industriële landbouw dient een vorm te vinden om een andere transitie mogelijk te maken die inmiddels door samenleving en overheid wordt gewenst: die naar een duurzame voedselproductie waarmee de mensheid een paar eeuwen verantwoord vooruit kan. Dat gaat niet zonder slag of stoot en de boerenprotesten van de afgelopen jaren, met een achterliggende problema-

tie, leiden op het eerste gezicht tot politieke polarisatie. Er worden kampen gevormd van platteland versus stedelingen, van periferie tegen Randstad, van vrije ondernemers contra verstikkende regelaars. De debatten zijn nog volop gaande. Vraag hier is: welke rol spelen de landbouwmusea en de landbouwgeschiedenis in de meningsvorming en betekenisgeving?

Landbouwmusea

Eerst de musea. Een rondje langs de velden, op basis van een nationale lijst, laat zien dat deze betrekkelijk evenwichtig over het platteland zijn gespreid. Een tweede waarne- ming is dat negen van de tien een lokale of streekgebonden opzet hebben. Een derde observatie is dat er weinig musea een nationaal bereik hebben. Degene die er zijn, richten zich dan ook nog eens op één of enkele sectoren. Denk aan de nationale bosbouwcollectie, die nu in kasteel Doorwerth is

Twee boeren maaien het gras, circa 1935. [Tresoar, foto J.D. de Jong]

ingericht om een combinatie te vormen met tentoonstellingen over het op jacht en bosbouw gerichte leven van grote landeigenaars. Of neem het pluimveemuseum in Barneveld dat de bezoeker alles wil vertellen over 'de ontwikkeling van de kleinschalige pluimveehouderij tot de moderne, diervriendelijke bedrijven

Als het om de boer gaat, gelooft Nederland graag in sprookjes

van nu'. De afbeeldingen op hun website tonen echter alleen interieurs en situaties van voor de oorlog en kort daarna. Mocht het zo zijn dat men in Barneveld ook inzicht geeft in de veel bediscussieerde ontwikkeling van legbatterijen en de transitie naar vrije uitloopstallen, dan zou dat mooi

zijn, want dan is er wisselwerking tussen het publiek, de maatschappelijke context en de realiteit van het moderne boerenbestaan. En daar heeft zeker de huidige generatie boeren belang bij. Hun antwoord op de kritiek die soms op het moderne boerenbedrijf wordt uitgeoefend is namelijk dat 'burgers ver van de boerenwereld zijn komen af te staan'. 'Men ver-romantiseert de landbouw van veertig jaar geleden en wil die terug', aldus een reactie van boerin Coba de Vries-Fopma op het in 2016 uitgekomen boek over 'landschapspijn' van Jantien de Boer. Helemaal ongelijk had Coba Fopma daarmee niet. Als het om de boer gaat, gelooft Nederland graag in sprookjes, zo viel ook onlangs nog te lezen in *de Volkskrant*. Als dat zo is, dan doen al die landbouwmusea er juist alles aan om het grote publiek in sprookjes te laten geloven. Op een enkele uitzondering na tonen ze alleen agrarisch erfgoed tot 1950 om er het traditionele boerenbestaan mee

Boer met kruiwagen en melkbussen in het weiland, 1900-1925. [Tresoar, foto H. van Kampen]

in beeld te brengen. Men wil de ‘o-ja’-sensatie oproepen van het leven in een voorbij wereld, niet in de laatste plaats om de musea draaiende te houden. We mogen daar wel enig begrip voor opbrengen: hun oorsprong danken ze aan individuen die in de maalstroom van de aanhoudende vernieuwingen sinds de jaren zestig probeerden te redden wat er te redden viel: gebouwen en werktuigen, maar ook interieurs en zelfs planten- en dierenrassen. Probleem is wel dat maar weinig musea er na consolidatie in zijn geslaagd te vernieuwen. De doorgaans niet meer zo jonge bestuurders willen vaak ook geen contrapunt op ‘de goede oude tijd’ hebben door de route naar de moderne agro-business verder te volgen.

Fries Landbouwmuseum

Op de keper beschouwd is het Fries Landbouwmuseum de enige agrarische museale instelling die wel die lijn heeft

opgepakt. Door een combinatie met het Nationaal Vee­teelt Museum van Middelbeers is in Goutum een nationale collectie op het gebied van de veehouderij gevormd met een grote potentie. Dat is niet in de laatste plaats aan oud-directeur Henk Dijkstra te danken die zich met vele anderen ingespannen heeft een eigentijds onderkomen te zoeken en daarbij het programma zo uit te breiden dat ook recente ontwikkelingen in beeld worden gebracht. Tegelijkertijd is het vreemd dat de nationale overheid nooit pogingen heeft gedaan om centrale museale bezinnings­plaatsen te helpen opbouwen voor een sector van zo’n groot economisch, maatschappelijk en landschappelijk belang. En dat terwijl het ministerie van Landbouw vanaf de jaren vijftig tot heden miljarden in de groei van de sector heeft gepompt. Wel geld om miljoenen hectares oud cultuurlandschap over de kop te halen, duizenden ligboxstallen te subsidiëren en aan diepontwatering te doen, maar geen penning voor

reflectie en omzien in verwondering. Vergelijk dat eens met Defensie, dat flinke bijdragen beschikbaar heeft gesteld voor de bouw en exploitatie van het Nationaal Militair Museum in Soesterberg en het Marinemuseum in Den Helder. Een conclusie kan dus luiden dat als gevolg van een gebrekkige financiering en sturing op nationaal niveau het agrarisch museumland er niet florissant bij ligt. Veel romantiek, veel oude meuk, weinig coördinatie. Amper inzet om de niet-begrijpende burger naast de ploeterende boeren en de plattelandsbevolking de recente geschiede­nis tussen 1980 en 2020 in objecten en erfgoed zichtbaar te maken.

Historisch onderzoek

Slaagt de landbouwgeschiedenis daar op studieus niveau dan wel in? In de bundel *Actualiteit van de Agrarische Geschiedenis* van de Gronings-Wageningse hoogleraar Pim Kooij en anderen uit 2000 geven de auteurs met overtuiging aan dat ze met hun werk ook de toekomst willen dienen. Niet door scenario’s aan te leveren, maar

door de hedendaagse situatie in een historisch perspectief te plaatsen, door lange ontwikkelingslijnen te trekken en remmende van stimulerende factoren te onderscheiden. Maar vooral door een context voor het heden te leveren.

Agrarisch museumland ligt er niet florissant bij

Scherp is daarin vooral de analyse van Jan Bieleman met betrekking tot de metamorfose van de landbouw in de voorgaande halve eeuw: van een semi-industriële naar een hoogproductieve bedrijfstak die met veel minder mensen en bedrijven dan voorheen enorme economische resultaten wist te boeken. Maar ook een bedrijfstak die al in de jaren tachtig en negentig een (te) zware claim legde op milieu, natuur en landschap. We kennen Bieleman als representant van de Wageningse School die na de oorlog enorm productief is geweest via

De collectie van het Nationaal Vee­teeltmuseum is opgegaan in het Fries Landbouwmuseum. [Fries Landbouwmuseum]

Opstelling in het Fries Landbouwmuseum. [Fries Landbouwmuseum]

Ontdek Fryslân samen met de Friesland Post

Friesland Post is hét magazine vol prachtige (natuur)foto's, leuke uitjes en interessante verhalen over het leven in het heitelân. Ga mee op ontdekkingsreis door het mooie Fryslân en word abonnee voor slechts € 57,50 (12 edities)!

0513 - 68 33 14 • www.frieslandpost.nl

Word nu
abonnee!
12 maanden
voor slechts
€ 57,50

Fryslân LANDBOUWGESCHIEDENIS

publicaties in de reeks A.A.G. *Bijdragen*, gebaseerd op cijfermatig onderbouwde regionale studies. Denk aan Jan Fabers werk over *Drie Eeuwen Friesland*. Naast de groep in Wageningen was er tot voor kort ook het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Gesticht door voorname herenboeren heeft het minstens evenveel activiteit ontwikkeld, zich uitend in de – inmiddels afgestoten – boekenreeks *Historia Agriculturae*.

Vinger aan de pols

Kooij en Bieleman waren er in 2000 zeker op uit de historische vinger aan de pols van de Nederlandse landbouw te houden en nieuwe studies te entameren. In zijn slotbeschouwing formuleerde Kooij nog als voornaamste prioriteit een grondige studie naar het functioneren en de ontwikkelingsgang van het ministerie van Landbouw. Het is er echter niet van gekomen. Zo'n tien jaar geleden ging het mis in Wageningen, hoofdzakelijk als gevolg van een heel andere transitie: de academische wereld ging 'global'. De website van de vakgroep rurale en milieugeschiedenis van de Wageningse universiteit toont dit in één oogopslag: het draait nu om verbeteren van de wereld door mondiaal te studeren op ongelijkheid, epidemieën, voedselschaarste en dergelijke. Daar is niets mis mee. Maar: bij nader inzien lijkt de balans sterk verstoord. Van de ruim twintig – kundige en productieve – medewerkers die de afdeling telt, houdt zich nog maar één bezig met de Nederlandse landbouw. En die gaat binnen afzienbare tijd met pensioen. In Groningen kan men ongeveer hetzelfde waarnemen.

Dit is minder het resultaat van persoonlijke keuzes als wel van een totale academische heroriëntatie in Nederland. Niet alleen in Wageningen en Groningen, overal. Meer dan elders in Europa is de Nederlandse universitaire wereld zich in de geesteswetenschappen gaan losmaken van het eigen land. Dit mede als verdienmodel, om goed betalende studenten van buiten te halen en internationale onderzoeksgelden aan te trekken. Alles in het Engels en volgens het publicatieschema uit de natuurwetenschappen dat gericht is op het produceren van artikelen met mondiale *ranking*; om zo hoog mogelijk op Amerikaanse en Engelse ranglijsten te komen als Cambridge aan de Rijn of Harvard aan de Hunze.

Sneuvelen

In dit nieuwe 'Global Academia' sneuvelen als eerste de op het eigen land gerichte en deels in eigen taal geschreven publicaties. Niet alleen van de landbouwgeschiedenis, maar ook van de middeleeuwse en vroegmoderne historie, de archeologie en de historische geografie. Ze tellen nauwelijks mee in de scores en dus krijgen ook onderzoeksvoorstellen uit deze disciplines met een regionale basis binnen de Nederlanden zelden meer het fiat van beoordelingscommissies. Met als gevolg dat er steeds minder mensen worden

Melkende boerenknecht, circa 1935. (Tresoar, foto J.D. de Jong)

opgeleid en er kostbare expertise in deze takken van sport verloren gaat.

Treuren kan altijd nog. Gek genoeg is het juist in Friesland de laatste jaren nog gelukt de zaak draaiende te houden. Kijk naar de inspanningen van de groep van Marijn Molema aan de Fryske Akademy – inmiddels werkzaam bij het Planbureau Fryslân (voorheen Fries Sociaal Planbureau) – om met bescheiden middelen een aantal promovendi aan de slag te krijgen. Daarnaast kan nog op een reeks andere, meer toegepaste studies over de ontwikkeling van *Agri&Food* in Friesland gewezen worden over pachtprizen, veemarkten, eendenkooien en de verhouding tussen eigenerfde boeren en adel in de Late Middeleeuwen. Zie vooral het proefschrift van Ronald Plantinga en het bijbehorende publieksboek *Wit goud, groene woestijn*.

Kortom: de vlag hangt er voor de Nederlandse landbouwmusea en landbouwgeschiedenis niet vrolijk wapperend bij. Hem omkeren bij wijze van protest lijkt me echter niet de aangewezen weg. Laten we maar proberen in Friesland de standaard overeind te houden en zoveel mogelijk input voor de nationale ontwikkeling te leveren. Input die des te meer noodzakelijk is in de overgangssituatie waarin de landbouwsector zich nu bevindt. <

> Verder lezen?

- **Erwin H. Karel**, *Boeren tussen markt en maatschappij. Essays over effecten van modernisering van het boerenbestaan in Nederland (1945-2012)*, Groningen, 2014
- **Pim Kooij e.a. (red.)**, *De actualiteit van de agrarische geschiedenis*, Groningen, 2000
- **Gilles de Langen en Hans Mol**, *Friese edelen, hun kapitaal en boerderijen in de vijftiende en zestiende eeuw*, Amsterdam, 2022
- **Ronald Plantinga en Marijn Molema**, *Agri&Foodscan Fryslân* (3 delen), Leeuwarden, 2018-2020
- **Ronald Plantinga**, *Nooit meer honger en natuurinclusief. Productiviteitsgroei en duurzaamheid in de Friese zuivelsector, 1945-2020*, dissertatie RUG, 2021

Hans Mol (Kapelle, 1954) is gast-onderzoeker middeleeuwse geschiedenis aan de Fryske Akademy te Leeuwarden en emeritus (bijzonder) hoogleraar aan de Universiteit Leiden voor de geschiedenis van de Friese landen in de middeleeuwen. Sinds 2022 is hij voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Landbouwgeschiedenis.

Konstantin Benzien
in vliegeniersuniform.
[Collectie familie Benzien]

Reconstructie van een bijzondere zoektocht

Op de Duitse oorlogsbegraafplaats in het Limburgse Ysselsteyn liggen nog zo'n vijfduizend oorlogsslachtoffers naamloos begraven. *Unteroffizier* Konstantin Benzien was tot voor kort één van hen. Zijn vliegtuig stortte op 11 december 1943 neer op de slagerij van de familie Venema in de buurtschap Nijtap bij Opeinde. Het duurde bijna tachtig jaar voordat de Stichting Missing Airmen Memorial Foundation zijn identiteit kon bewijzen: via DNA-sporen op een envelop.

Op 11 december 1943 werpen rond het middaguur 543 Amerikaanse bommenwerpers ruim drieduizend explosieven en meer dan tienduizend brandbommen boven het Duitse Emden af. Hoewel het aantal dodelijke slachtoffers door de goede luchtbeschermingsbunkers tot zeventien beperkt blijft, gaan honderden gebouwen in vlammen op. Het voornaamste doelwit van de geallieerde luchtaanval is het havengebied, dat een belangrijke rol speelt bij de import van ijzererts vanuit Zweden en bij de fabricage en reparatie van duikboten. Het aanvalsplan voorziet erin dat de Amerikaanse luchtvloot over de Noordzee koers zet naar de Duitse Bocht, boven de Oost-Friese Waddeneilanden afbuigt naar Emden en vervolgens na het bombardement via Groningen en Friesland weer terugkeert naar Engeland. Tijdens de missie wordt felle tegenstand ondervonden van ruim honderd jachtvliegtuigen van de *Luftwaffe*, de Duitse luchtmacht, die eropuit zijn gestuurd om de bommenwerpers te onderscheppen. Boven de noordelijke provincies regent het aan het begin van de

De hoop om zo een DNA- spoor van de familie te vinden lijkt vervlogen

middag vliegtuigen: 17 bommenwerpers en 3 Amerikaanse jagers keren niet terug op hun Britse bases. Ook de *Luftwaffe* komt niet ongeschonden uit de strijd. Ten minste elf Duitse toestellen storten op die dag neer, onder andere bij Herbaijum, Lettelbert, Niebert, Opeinde, Peest en Wartena. Bewoners van het Fries-Groningse grensgebied kunnen de strijd op grote hoogte volgen. In Nijtap bij Opeinde krijgt slagerszoon Hendrik Venema (1922) de schrik van zijn leven als een van de vliegtuigen plotseling brandend naar beneden komt: 'Ik liep naar buiten en zag de Duitser recht naar beneden komen. Een paar Amerikanen zaten hem na en gaven vuurstoten af. Toen vloog de Messerschmitt in brand. Mijn zuster rende de tuin in en ik dacht: hij valt precies waar zij loopt. Ik zag hem op ons toe komen, maar het was te laat om nog iets te doen. Toen kwam de klap en ik wist even nergens meer van. Ik ben even weg geweest, daarna zag ik mijn zus zitten. Ze had een stuk muurplaat over haar benen heen, maar kon d'r voeten goed bewegen. Ze had niks, bleek even later. Ik was gewond. De slachtplaats lag in elkaar, de schuur was zwaar beschadigd en van het huis was een stuk dak verdwenen.' Hendrik wordt met een ambulance naar het noodhospitaal in Drachten gebracht. Een wegspattend stuk metaal heeft hem onder in zijn rug getroffen en een vleeswond veroorzaakt. Ook heeft hij een flinke borstwond, waardoor een rib bloot ligt. Na elf dagen mag hij naar huis. Met de piloot loopt het minder goed af. Hij weet zijn Messerschmitt niet meer te verlaten en stort in volle vaart op

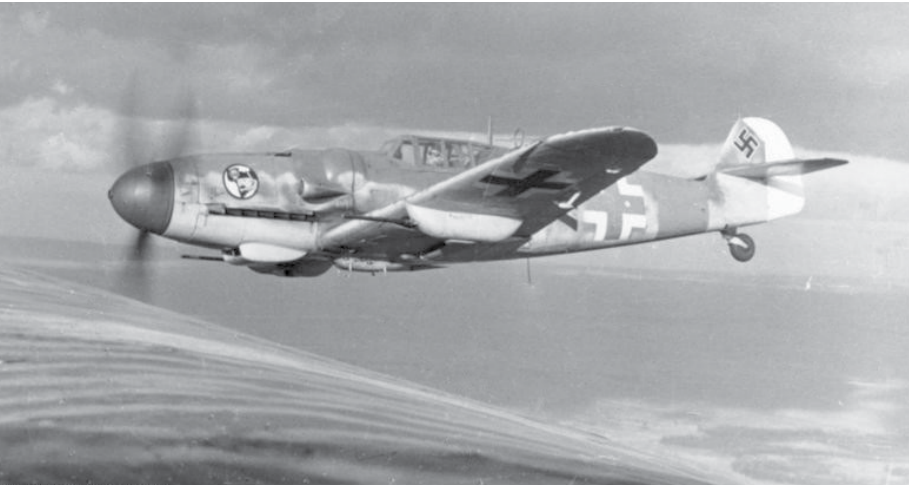
de slachtplaats van de Venema's. 'Van die man was niets meer over. Zijn lichaam was uit elkaar gereten. Hier en daar vonden we later nog weleens een stukje', herinnert Hendrik Venema zich jaren later. De enkele menselijke resten die in de ravage worden gevonden, krijgen op 16 december 1943 met militaire eer een laatste rustplaats op de Noorderbegraafplaats in Leeuwarden. Het lukt de *Luftwaffe* niet om de verminkte vliegenier te identificeren. In het begraafplaatsregister wordt hij aangekend als 'onbekend'. Dat zal nog decennialang zo blijven.

Twée vermisten

Aan het einde van de jaren zeventig wekt de onbekende oorlogsdode van Nijtap de belangstelling van onderzoekers van de Friesche Luchtvaart Documentatie, later genaamd Stichting Missing Airmen Memorial Foundation (SMAMF). Naspeuringen in Duitse archieven wijzen al snel uit dat er boven Noord-Nederland op 11 december 1943 maar twee piloten van de *Luftwaffe* worden vermist: *Gefreiter* Friedrich König uit Berlijn en *Unteroffizier* Konstantin Benzien uit Poznań (toen Posen). De laatste is volgens de Duitse verlieslijst '*nach Luftkampf vermisst. Schicksal unbekannt.*' Duidelijk is dat het slachtoffer in Nijtap één van de twee vermiste Duitse vliegeniers moet zijn. De andere onbekende is met zijn vliegtuig bij het Drentse Peest neergekomen. Uit de beschikbare archiefstukken is niet af te leiden of Benzien bij Nijtap crashte en König bij Peest, of precies andersom. Kleine vondsten die in de jaren tachtig op de crashlocatie in Nijtap worden gedaan, zoals een verbogen zilveren ring, een stukje van een menselijke onderkaak en de zool van een vliegenierslaars, geven geen uitsluitsel. Hooggespannen zijn de verwachtingen dan ook als de Bergingsdienst van de Koninklijke Luchtmacht in februari 1992 de restanten van het neergestorte vliegtuig in Nijtap in opdracht van de gemeente Smallingerland gaat bergen.

Familieportret met Olgert, Astra, Konstantin en Kyra Benzien. [Collectie familie Benzien]

Messerschmitt Bf-109 jachtvliegtuig. Uit de opgegraven restanten bij Nijtap, waaronder boordmunitie en een zwaar beschadigd propellerblad, kon worden afgeleid dat het neergestorte vliegtuig dit type moest zijn geweest. (Bundesarchiv)

Vliegeniers Hans Markgraf, Paul Wilken, Gerhard Dovedeit, Konstantin Benzien en Werner Schwarz, 14 oktober 1943. (SMAMF)

waar ongeïdentificeerde lijdelen zijn aangetroffen. De aanname wordt ondersteund door een brief die de stichting in 1999 ontvangt van Hans Markgraf, een collega-vliegenier van Benzien die op 11 december 1943 zelf ternauwernood aan de dood is ontsnapt: ‘Erst nach einem Lazarettaufenthalt erfuhr ich von Kameraden, die dabei gewesen waren, was diese im einzelnen beobachtet hatten, und wer seinerzeit vermißt wurde. Einer berichtete, eine Me 109 in ein Haus stürzen gesehen zu haben. Durch Rückschlüsse wurde uns bewußt, daß es Konstantin Benzien gewesen sein mußte.’

Naam op het graf

Vanaf 1999 onderneemt de SMAMF pogingen om het graf van Benzien van een naam te laten voorzien. De stoffelijke resten uit Nijtap, die aanvankelijk eind 1943 op de Noorder-begraafplaats ter aarde werden besteld, zijn in 1958 samen met die van zo'n 450 andere Duitsers overgebracht naar de Duitse oorlogsbegraafplaats in Ysselsteyn bij Venray. Het lijkt na de vondst van König een gelopen koers om Konstantins naam te laten aanbrengen op het grafkruis dat al decennialang de tekst ‘Ein deutscher Soldat’ draagt. Toch laat de *Wehrmachtauskunftsstelle* in Berlijn, die formeel over de identificatie moet beslissen, zich niet overtuigen. Na een jarenlange correspondentie laat de dienst in 2017 weten dat de aangedragen ‘Beweislage nicht ausreicht [...] Eine eindeutige Klärung werde nur eine DNA-Analyse erbringen.’

In het begraafplaatsregister wordt hij aangetekend als ‘onbekend’

De identificatie van Benzien staat of valt nu met een DNA-monster. Het verkrijgen daarvan blijkt allerminst een gemakkelijke opgave. Konstantins ouders komen oorspronkelijk uit de regio Koerland in Letland; zelf is hij in maart 1919 in het Wit-Russische Mahiljow geboren. De familie behoort tot de Volksduitsers en verhuist aan het begin van de Tweede Wereldoorlog – waarschijnlijk als gevolg van de afspraken die in het Molotov-Von Ribbentroppact over de hervestiging van bevolkingsgroepen in Oost-Europa zijn gemaakt – naar Poznań, toen een stad in de Duitse Warthegau. Konstantin en zijn oudere broer Olgert nemen in 1940 beide dienst in het Duitse leger. Konstantin krijgt een vliegopleiding aan de *Fliegerschule* Stubendorf bij Oppeln (nu Opole) en wordt daarna piloot bij het *Jagdgeschwader* 27, dat lange tijd opereert in Noord-Afrika ter ondersteuning van generaal Rommels Afrikakorps. Op 31 maart 1943 kruipt hij door het oog van de naald als zijn Messerschmitt zo'n twintig kilometer ten noorden van het Tunesische eiland Zembra in de Middellandse Zee stort na een luchtgevecht met de geallieerden. Benzien kan uit het water worden gered en moet wekenlang in verschillende ziekenhuizen

herstellen van een schotwond in zijn schouder. Kort nadat hij weer klaar is om in zijn ‘Weiße 6’ opnieuw het luchtruim in te gaan, wordt *Jagdgeschwader* 27 overgeplaatst naar Duitsland. Aan het einde van 1943 wordt de eenheid vanaf het vliegveld Wiesbaden-Erbenheim vooral ingeschakeld bij het onderscheppen van Amerikaanse bommenwerpers; iets dat Konstantin op 11 december 1943 fataal wordt. Ongeveer een jaar na zijn vermissing moeten Konstantins familieleden Poznań onder dreiging van het naderende Rode Leger ontvluchten. Als *Heimatvertriebenen* vestigen zij zich in West-Duitsland. Anders dan zijn jongere broer keert Olgert Benzien (1912) uit de oorlog terug. Hij trouwt met een oorlogsweduwe en voedt in Beieren een stiefdochter op, waarmee de SMAMF al in de jaren negentig contact weet te leggen. Omdat zij geen bloedverwant van de Benziens is, kan zij het gewenste DNA-monster niet leveren. Ook Konstantins zus Kyra (1916), die medisch specialist is geworden, valt in dit opzicht af. Zij is in 1983 kinderloos overleden in Augsburg. Even lijkt het er op dat de familie Benzien is uitgestorven, totdat uit de bevolkingsadministratie van Poznań naar voren komt dat Konstantin nóg een zus had. Deze Astra Benzien (1914) blijkt in 1952 met haar echtgenoot, een Dekraïense arts, naar de Verenigde Staten te zijn geëmigreerd. Helaas komt al snel aan het licht dat Astra en haar enige zoon beide niet meer in leven zijn. De hoop om langs deze weg een DNA-spoor van de familie Benzien te vinden lijkt vervlogen.

Onderzoek op envelop

Een laatste mogelijkheid voor het verkrijgen van het erfelijk materiaal wordt geschetst door specialisten van de Bergings- en Identificatiedienst van de Koninklijke Landmacht (BID/KL). Zij opperen dat het DNA-monster niet per se van een levende persoon hoeft te komen, maar ook kan worden ontleend aan bijvoorbeeld haren uit een haarborstel, de kraag van een gedragen overhemd of de lijmmresten op enveloppen. Dat laatste is de meest voor de hand liggende oplossing. Navraag bij de kleinkinderen van Astra levert

Envelop waaraan DNA-sporen voor de identificatie zijn ontleend. (Foto auteur)

Op de crashlocatie in Nijtap zijn een propellerblad, de hak van een soldatenlaars en een zilveren herenring gevonden. (Foto's SMAMF)

twee enveloppen op die zij in de jaren tachtig, enkele jaren voor haar dood, heeft verstuurd. Nadat de couverts per aangetekende post in Nederland zijn aangekomen worden ze door bemiddeling van de BID/KL onderzocht bij het Nederlands Forensisch Instituut. Dat weet drie identieke DNA-sporen te vinden onder de lijmranden en de postzegels. Voor het DNA van de oorlogsdode van Nijtap wordt zijn graf op de begraafplaats Ysselsteyn door de BID/KL geopend. Het lukt de dienst om uit de geringe hoeveelheid nog aanwezige botten een DNA-profiel te laten maken dat met de sporen op de Amerikaanse enveloppen kan worden vergeleken. In mei 2022 komt het antwoord waarop alle betrokkenen hebben gehoopt: de verschillende DNA-sporen tonen onweerlegbaar een familierelatie aan. Bijna tachtig jaar na zijn vermissing wordt zo duidelijk wat er met Konstantin Benzien is gebeurd. Zijn anonieme laatste rustplaats zal door de *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge* van een nieuwe steen worden voorzien. Voor zijn familie betekent de identificatie een einde aan de decennialange onzekerheid over Konstantins lot. Voor de SMAMF markeert de plaatsing van een nieuw grafmonument de sluiting van een van haar langst lopende onderzoeksdossiers. <

Alexander Tuinhout (Leeuwarden, 1977) werkt als archivaris voor het Historisch Centrum Leeuwarden en secretaris van de Stichting Missing Airmen Memorial Foundation.

Dagboek

Maria Barghoorn (1889-1981) beschrijft in haar dagboek de luchtaanval die zij op 11 december 1943 in Emden meemaakt. Die zaterdagochtend worden in de Duitse havenstad grote verwoestingen aangericht. ‘Der Bunker schaukelt tüchtig, das Licht verlöscht. Draußen sausen die Bomben hernieder, es rasselt und knattert. Die Bevölkerung ist musterhaft ruhig. Wir hören schon, dass große Brände sind. August’s Haus brennt, unser Geschäftslokal, Borchers, Ducci, alles ein Trümmerhaufen. Hinter dem Rahmen ist der „Deutsche Kaiser“, de Wall’s schönes Haus, Auktionator Einemann, Heerenlogement u.s.w. – alles in Trümmer gelegt. Als wir den Bunker verlassen, schlagen auf dem Markt aus fast allen Häusern die Flammen heraus.’

‘Wete jou niet fan welke vogel dit veerke is?’

Gerrit Bosch (1893-1981) wist alles fan fûgels, dêrom syn bynamme ‘Fûgeltsje’ Bosch. Hy wie lykwols net samar in amateur mei in aardige hobby, hy die ek in soad foar de beskerming fan de natuer yn Fryslân. Sa wie er behelle by It Fryske Gea en it opsetten fan fûgelwachten. Yn 1923 rjochte er it Natuurmuseum yn Ljouwert op. Hy hat in soad Friezen entûsjast makke foar fûgels, mar yn syn persoanlike libben soarge dy passy foar problemen. Yn syn lange âlderdom besocht hy nije ûntwikkelingen salang mooglik by te hâlden en it efterútgean fan de natuer te kearen.

Gerrit Bosch syn heit Piebe (1856-1917) hie in tûnkerij yn Ljouwert en dêr begûn syn belangstelling foar fûgels. Dy tún oan it Fliet, sa soe Bosch letter skriuwe, ‘wie myn dorado en ik tink noch graech oan ‘e syskes dy’t ik tipte en de stienbarmkes en finken dy’t ik mei in stiennen knip fong.’ Hoewol’t er by foarkar Ljouwertersk prate, koe Bosch ek goed Frysk en Nederlânsk. Bosch kaam út in sosjalistysk fermidden en mocht trochleare. Nei de legere skoalle gie er nei de mulo en fûn wurk op it kantoar fan de Frico, dêr’t er oant syn pensjoen ta bliuwe soe. Syn mem Martzen Wiersma (1859-1900) ferstoar doe’t er sân jier wie. Hy koe goed opsjitte mei de nije frou fan syn heit, Cornelia van Dijk (1855-1935) en bleau by har wenjen, ek doe’t syn heit al lang stoarn wie.

Gerrit Bosch by in opsette strúsfûgel. [Natuurmuseum Fryslân]

Hast alles wat Bosch oer fûgels wist, moast er himsels earst eigen meitsje. Folle boeken wienen der net oer it ûnderwerp, mar likegoed siet Bosch in soad yn de lêsseal om te studearjen en oantekeningen te meitsjen. It measte stuts er op troch fûgels te observearjen. Dêrom begûn er al rillegau mei it fangen fan fûgels om se mear fan tichteby besjen te kinnen. Ek rekke er betûft yn it ûnderskieden fan fûgellûden, letter fan grut belang by de ekskurzjes dy’t er hâlde. En oan ien fearke hie er neitiid genôch om in fûgel oan te werkennen. Hy gie der in soad op út foar fjildûndersyk en wist dan de minsken te finen, dy’t – meast yn in oare kwaliteit – ek in soad fan fûgels wisten: wyldjeiers, jachtopsjenners, fûgelkeaplju of wylsterflappers. Bosch wie perfoarst gjin aaisiker, hy wie der foar om de natuer syn gong gean te litten. Hy hie gjin auto (yn letter jierren wol in Solex) en makke al syn tochten rinnend of fytsend. Hy siet noch op skoalle doe’t er al úteinsette mei it systematysk byhâlden fan fûgels dy’t hysels of kunde waarnommen hie. Sa wist er stadichoan alles wat yn Fryslân oan fûgels omfleaf, koe de bedrigingen (kjeld, wietens, jagers, sykte) en wie elke maitiid wer optein oer de komst fan earebarren of sweltsjes en it sjongen fan de ljurk.

Fanatyk samler

Yn 1915 begûn Bosch mei it opsetten fan fûgels, in technyk dy’t er himsels oanlearde. Dy fûgels wienen net bedoeld om op de skoarstienmantel te setten, mar tsjinnen in edukatyf doel. Sa koe Bosch de fûgels better bestudearje en ek oan oaren sjen litte. Neffens him wie it opsetten hielendal net sa dreech, it easke ‘slechts handigheid en routine’.

Faak wienen de fûgels al in pear dagen dea, en it frege dan ‘smaak en gevoel’ om se wer op te knappen. Bosch krige de fûgels fan wyldjeiers (benammen rôffûgels), mar ek fan fjoertoerwachters. Doe’t Bosch gruttere bekendheid krige, waarden de fûgels geregeld by him thús brocht troch minsken dy’t yn in park of

Bosch (twadde fan rjochts) by it frijlitten fan earebarren, ien fan syn favorite fûgels, yn Oerterp, 1964. [Tresoar]

Foar Bosch bestie neat oars as ‘fûgels, fûgels, fûgels’

in bosk te kuierjen west hienen. Bosch wie neist leafhawwer ek in fanatyk samler en sa kaam er der in kear ta om in opsjenner te freegjen in nutekreaker en in sidesturt foar him te sjitten. Om’t er ek tige hechte oan natuerbeskerming doogde dit fersyk fansels net, dat wist er mar al te goed. Yn 1923 wie syn samling opsette fûgels sa grut wurden dat er der thús gjin plak mear foar hie. Sa ûntstie it idee ta it oprjochtsjen fan in ‘publikeke verzameling’, dêr’t daliks in soad belangstelling foar wie. Lang hat it sa west dat de samling fan it Natuurmuseum foar it grutste part bestie út fûgels en aaien dy’t Bosch sammele hie. Nei de oarloch soe dêr noch skeel oer komme mei oare bestjoersleden.

Famylje oan ‘e krapperein

Yn 1929, Gerrit Bosch wie doe midden tritich, kaam in grutte feroaring yn syn libben: hy troude mei Dieuwke Groenveld (1901-1953), in ûnderwizeres en ek in Ljouwerter. Se kamen te wenjen oan it Koeplein yn Ljouwert en letter yn de Ferdinand Bolstrjitte yn Huzum. Se krigen twa bern, Trijntje (1930-1974) en Piet (1933-2002).

Grêf fan Gerrit Bosch en syn frou op de Noorderbegraafplaats yn Ljouwert. [Foto Hoge Noorden]

Gerrit Bosch mei de kiker yn it fjild. [Natuurmuseum Fryslân]

It foel Bosch net ta om in balâns te finen tusken syn wurk by de Frico, syn húshâlding en syn fûgelakti-viteiten. It wienen syn frou en bern dy't al rillegau oan 'e krapperein kamen. Neffens syn freon Bauke van der Veen bestie foar Bosch neat oars as 'fûgels, fûgels, fûgels.' Bosch wie foar de measte minsken freonlik en hertlik, mar neffens in pakesizzer wie dat yn 'e hûs oars. 'Maar alles ging ten koste van zijn gezin, daar was hij autoritair.' Dêr kaam by dat syn frou en bern net safolle belangstelling foar de na-tuer opbringe koenen. Yn de jierren fyftich, doe't de bern hast de doar út soenen, fiede Bosch syn frou har hieltyd iensumer. Wis, der kamen in soad min-sken oan de doar (meast mei deade of healdeade bisten), mar dy kamen foar har man. In freon skreau dat er in kear op besite kaam en frou Bosch en de bern noch oan de breatafel sieten, wylst Bosch oan de oare kant siet en al begûn wie mei it opsetten fan in fûgel. 'Een vrij gepre-pareerd vogellichaam op een oude krant voor hem.' Bosch hat de geastlike gesteldheid fan syn frou pas yn 'e rekken krige, doe't it te let wie. Yn febrewaris 1953 die se harsels tekoart troch yn it iiskâlde wetter fan it Van Harinxmakanaal te springen. Bosch wie in skoft folslein fan 't sintrum. In pear jier die syn dochter de húshâlding. Nei't se trouw wie, gie Bosch op keamers by widdo's. Mei ien fan har, Ruudtje van Dam (oars in skieden frou), krige er in re-laasje, dy't nei in pear jier lykwols wer útskuorde. En wylst er foar syn fûgelwurk in soad hertlike kontakten mei bern hie, bleau de ferhâlding ta syn eigen neiteam koel.

Fryske fûgelnammen

Bosch waard ferneamd yn Fryslân troch syn krantestikken mei fûgelnijs, alle wiken wer. Dat wienen meast waarnim-mingen, fan him of fan oaren, mei altyd wol in nijsgjirrich aspekt. By in melding fan hûnderten boumantsjes op in fabryksterrein skriuwt er bygelyks: '13 augustus zijn we er zelf geweest maar een vrachtauto die daar moest lossen had de radio zo hard aan dat er voor de vogeltjes niet veel van slapen kwam.'

> **Mear lêze?**
• **Harry Wijandts**, *De vogel-vriend. Gerrit 'Fûgeltsje' Bosch 1893-1981*, Natuurmuseum Fryslân, 2011

Doeke Sijens (Hantum, 1955) wurke as bibliotekaris yn Grins. Hy publisearret oer literêre saken en keunst en is resinsint foar Frysk by de *Leeuwarder Courant*.

Hûndert jier

It Natuurmuseum Fryslân fiert dit jier it 100-jierrich bestean. It museum hie earst noch gjin fêst plak yn Ljouwert en ferhuze fan de souder fan de MTS nei in lokaal boppe de kofjeseal fan de Prinsetún nei de boppeferdjipping fan it Waaggebou. Yn ferbân mei oarlochsgefaar waard de kolleksje yn 1940 oerbrocht nei de eardere Bank van Lening yn de Heerestraat dêr't it oant 1987 bliuwe soe. It museum wie doe folslein út syn jas groeid en yn it Nieuwe Stadsweeshuis oan it Schoenmakersperk waard in nij ûnder-kommen fûn. De kolleksje groeide fan 150 fûgels en sûchdieren út ta in samling fan sa'n 350.000 natuerhistoaryske objekten. Dit jubileumjier binne der tal fan aktivitei-ten, lykas in natuer- en kultuerfestival om de jierdei hinne (18 maaie). Sjoch foar mear ynformaasje op www.natuurmuseumfryslan.nl.

Hoewol't dy stikken yn it Nederlânsk skreaun binne, neamde Bosch wol altyd de Fryske namme fan in fûgel. Sa wisten syn lêzers dat in dodaars eins in earsfutteltsje is en in fuut in hjerringslynder. 'Sa hat Bosch de fûgels by inkele generaasjes Friezen brocht,' skreau H.F. de Boer (skriuwer fan *Fûgelflecht*) 'en de fjildlju by de fûgels [...] De fûgels fan Fryslân ha ûntelbere freonen oan Bosch toe tankjen.' Bosch hâlde ek in soad lêzingen, mar wie – opfallend genôch – gjin ynspirearjende sprekker. Krekt oarsom wie dat by rûnliedin-gen en tochten troch it fjild.

Underskiedingen en huldigingen

Bosch gie yn 1958 mei pensjoen by de Frico en hie doe alle tiid foar syn fûgelaktiviteiten. Hy wie sûnt de oprjochting yn 1930 behelle by It Fryske Gea en sûnt 1947 by de de Bond Friese Vogelwachten. Dy organisaasjes hienen Gerrit Bosch der altyd graach by, fansels om reden fan syn kennis, mar noch mear om syn wiidweidige kontakten en syn populari-teit. Bosch soe de jierren troch moai wat bydragen leverje

De fûgels fan Fryslân ha ûntelbere freonen oan Bosch te tankjen

oan *Vanellus*, it blêd fan de fûgelwachten yn Fryslân. Mei't er âlder waard, krige Bosch ûnderskiedingen foar syn wurk en om de fiif jier wie der wol in huldiging, dy't er manmoedich ûndergie. Hy gie sa lang mooglik it fjild yn. In nije generaasje natuerûndersikers nûgen him geregeld út om mei te gean en te helpen by aktiviteiten, lykas it ringjen fan fûgels. Se hellen him dan fan hûs op of fan in stasjon. Tsjinslaggen as snie of hurde wyn rekkene er net. 'As jou gaan, laat ut dan wete, ik staan klaar.' Bosch, dy't lang goed sûn bleau, hat dit jierren folhâlden, ek doe't er yn âldereinhûs Greunshiem yn Ljouwert kaam te wen-jen. Hy is yn 1981 ferstoarn en te hôf brocht op de Noorderbe-graafplaats. Neffens in tal oanwêzigen soe Bosch dat plak wol nei't sin west ha, it wie ideaal foar it fangen fan putters. <

Opsette fûgels yn it Natuurmuseum. [Natuurmuseum Fryslân]

Het Vriesche Gat

De betonning van het zeegat ten westen van Schiermonnikoog vormde eeuwenlang de gezamenlijke verantwoordelijkheid van de stad Groningen en de provincie Friesland. Dat biedt voor vorsers van het verleden dubbele kansen. Informatie van de Groninger Archieven en Tresoar dubbelt soms, maar vult elkaar ook vaak aan, waardoor een scherper beeld van de vroegere tijd wordt verkregen. Gluren bij de burenen kan veel opleveren.

Met hulp van beide archieven is de hier afgebeelde mooie kaart uit het Stadsarchief van Groningen nader te plaatsen. Het is een schetsmatige kaart ter verduidelijking van een verandering in het zeegat bij Schiermonnikoog traditioneel geplaatst in de 18de eeuw. Centraal in de kaart staat naast het Cromstevens Gatt en het *Vriesche Gatt*, de noordwestelijke uitgang van het zeegat tussen Schiermonnikoog en Ameland. Het noordoostelijke gat heette de Scholbalg en werd vanuit Groningen betond. De Groninger scheepvaart was vanouds gericht op de kleine Oost, ofwel de havens van Bremen, Hamburg en omgeving. Het Vriesche gat ontstond in de jaren veertig van de 17de eeuw. Op 22 juni 1648 gebruiken Gedeputeerde Staten van Friesland de naam voor het eerst in hun besluit het nieuwe zeegat van zeetonnen te voorzien. De verandering was ingrijpend en leidde ook tot nieuwbouw van de beide kapen,

Kaart van het zeegat bij Schiermonnikoog uit 1653 en toegeschreven aan Occe Jans Bockebloet uit Dokkum. [Groninger Archieven]

Model van een drijvende zeeton. Het deel onder water ontbreekt. [Rijksmuseum]

de Friese in 1649 en de Groninger Kaap in 1652. Uiteindelijk werd het Vriesche gat de voornaamste afvoer van het water in dit deel van de Waddenzee en de aansluitende Lauwers-zee. Op de kaart staat in het Vriesche gat te lezen: 'Wigher Jelmers seyht op de drempel alleen te meten 9 voet watter, Meint, neffens een van 't eijlant, seggen daer te wesen 15 à 18 voet watter'. Meint Jansen was vanaf 1650 de tonnenboeier voor Gro-ningen. Hij zorgde voor de Groninger zeetonnen. Wigher Jelmers was mogelijk zijn Friese collega die voor de Friese tonnenmeester Petrus Marswal de zeetonnen in het water bracht. De kaart is vermoedelijk de oudste die er van het Vriesche gat is gemaakt. In maart 1653 betaalden de Gede-puteerde Staten van Friesland 20 gulden aan de Dokkumer bierbrouwer Occe Jans Bockebloet voor het maken van een kaart van de 'sittevatie van Doccum en Duccumerdijeps guel lopende voorbij Oostemahorn om de Bant nae t Nieuwe Friesche gat tot in de Noordt Zee'. Dat is precies wat te zien is op de kaart. Alleen Dokkum is niet aangegeven, wel het Dokkumer en het Groninger diep. Het kan zijn dat de kaart uit Groningen een gelijktijdige kopie is van het origineel, maar in Friese archieven is geen exem-plaar aangetroffen. Wel bezitten de Groninger Archieven een andere kaart van Occe Jans Bockebloet, getekend in 1646 op perkament, die de nieuwe trekvaart over Dokkum naar Leeuwarden laat zien. Deze kaart is gesigineerd en in schrift en uitstraling lijkt deze op de kaart van het Vriesche gat. An-dere kaarten van de Dokkumer kaartmaker, eigenaar van de brouwerij 'Het vergulde scheepje' aan de Diepswal, zijn mij niet bekend. De kaart mag niet op schaal zijn, het is wel een mooie kaart en de eerste weergave van het Vriesche gat. <

Met dank aan Hans Zijlstra voor Dokkumer info over Bockebloet.

Onder de titel 'Naburen' werpt **Egge Knol** (Den Helder, 1956) vanuit het Groningerland een blik op Friese zaken. Hij werkt als conservator archeologie, geschiedenis en oude kunst bij het Groninger Museum en publiceert over de Noord-Nederlandse cultuurgeschiedenis.

Opkomst en verval van schippersdorp Molkwerum

Molkwerum. Kopergravure door Carel Frederik Bendorp [1] naar tekening van Jan Bultuis, 1790. [Fries Scheepvaart Museum]

Sinds het midden van de 16de eeuw ontwikkelde het dorp Molkwerum zich betrekkelijk snel tot een gemeenschap van zeevarenden. Het aantal schippers dat zich als Molkwerumer liet registreren in de Sonttolregisters verradt deze bloei, die werd gevolgd door gestaag verval na 1620. Hoe verliepen opkomst en verval van het tussen Staveren en Hindeloopen gelegen Molkwerum als roemrijk schippersdorp?

De Friese maritieme geschiedenis is rijker dan vaak gedacht. Gedurende twee jaar belichten tal van deskundigen aspecten van dit bijzondere verleden. Dit is de dertiende en laatste bijdrage in deze serie.

Op 26 juni 1669 ontving Molkwerum bezoek van niemand minder dan de Toscaanse kroonprins Cosimo III de’ Medici en zijn gevolg van zo’n veertig hovelingen. De invasie van deze bonte stoet zal de dorpe-lingen zeker versteld hebben doen staan. Voor de Italianen moet het ook een wonderlijk gezicht geweest zijn: een dorp waar bijna alleen maar vrouwen en kinderen waren. De meeste mannen uit Molkwerum en zelfs de jongens ouder dan acht waren in de zomermaanden namelijk op zee. Ondanks het vrouwenoverschot kon Molkwerum de aanstaande groothertog maar matig bekoren. Enigerlei

vorm van grandeur was er ver te zoeken. Het jonge landschap van de Beemster daarentegen, waar Cosimo op de terugreis naar Amsterdam door reed, beviel de Toscaan veel beter: moderne boerderijen en kaarsrechte lanen. Daar kon het rommelige Molkwerum niet aan tippen. Waarschijnlijk heeft Johan de Wit, die het reisje voor Cosimo had uitgestippeld, de etnografische belangstelling van de prins een beetje overschat. Onder Nederlandse geleerden stond Molkwerum destijds bekend als een echte bezienswaardigheid. In het op acht eilandjes (pollen) gelegen dorp stonden de huizen kriskras

door elkaar. De inwoners van dit ‘doolhof’ spraken onderling een voor buitenstaanders onverstaanbaar archaïsch Fries dialect. Velen geloofden – ten onrechte – dat de bewoners van het afzonderlijk gelegen Molkwerum in taal en gewoontes nog sterk leken op de Friezen die door Tacitus beschreven waren.

Vaart op de Oostzee

In veel opzichten mag Molkwerum dan eigenaardig geweest zijn, geïsoleerd was de dorpsgemeenschap allerminst. Vanaf het midden van de 16de eeuw had het zich in betrekkelijk snel tempo tot een gemeenschap van zeevarenden ontwikkeld. In 1557 treffen we voor het eerst schippers uit Molkwerum aan in de Sonttolregisters waarin Deense tolambtenaren minutieus bijhielden welke schepen de zee-engte tussen Denemarken en Zweden passeerden, wie de schippers waren, waar ze vandaan kwamen, waar ze heen

Het hele dorp was bij de zeevaart betrokken

gingen en welke lading ze vervoerden. Opvallend is dat veel Molkwerumer schippers in deze vroegste vermeldingen bij de ene passage opgaven uit Molkwerum en bij een andere uit Staveren te komen. Daar kan een zeker pragmatisme aan ten grondslag hebben gelegen – welke Deen weet immers waar Molkwerum ligt? – maar het wijst er wellicht ook op dat de Molkwerumer Oostzeevaart nauw verbonden was met die van het nabijgelegen Staveren. Dat we in 1557 meteen al drie Molkwerumer schippers in de Sonttolregisters aantreffen, doet vermoeden dat er al eerder schippers uit Molkwerum – maar dan onder ‘Staverse vlag’ – in het Oostzeegebied actief waren. Nog waarschijnlijker is dat verscheidene Molkwerumers destijds reeds als

bemanningslid in dienst waren van Staverse en mogelijk andere schippers. Molkwerum beschikte over een beperkt landbouwareaal dat grotendeels uit gemeenschappelijk be-heerde gronden bestond. Mogelijkheden voor een volwaar-dig landbouwbedrijf waren er niet of nauwelijks. Voor de meeste Molkwerumers was de keuze eigenlijk heel eenvou-dig: verhuizen of emplooi in de scheepvaart zoeken. Er wa-ren zeker enkelen die de eerste route beproefden, maar de meesten kozen voor de tweede optie, met succes. Hoewel Molkwerum in 1578 nog altijd een arme plaats heette te zijn waar de meesten hun brood met ‘vyschen ende swaeren arbeyt’ moesten verdienen, zien we het aantal Molkwerumer schippers in de Sonttolregisters snel toenemen. In 1580 treffen we er al eenentwintig namen van Molkwerumer schippers in aan. In 1600 zijn het er weer eenentwintig, in 1610 dertig en in topjaar 1620 zevenenveertig. Daarna loopt het gestaag terug, in 1630 zijn het er ‘slechts’ vijfentwintig.

Amsterdamse akten

Molkwerumer schippers voeren niet of nauwelijks voor eigen rekening, maar bijna uitsluitend als vrachтваarder voor Amsterdamse kooplieden. Talloze bevrachtingscon-tracten met Molkwerumer schippers zijn daardoor terug te vinden in het Amsterdamse notarieel archief. Door recente indexeringswerkzaamheden en de toepassing van auto-matische handschriftherkenning op ingescande akten zijn dergelijke contracten tegenwoordig betrekkelijk eenvoudig op te vragen en in te zien. Toch is nog altijd slechts een deel van het 3,6 kilometer planklengte beslaande archief nader ontsloten. En voor een systematische analyse zijn de hui-dige indexen nauwelijks geschikt. Desalniettemin biedt een kleine bloemlezing al verrassende inzichten. Op 23 oktober 1631 sloten de Amsterdamse kooplieden Pieter Willemsz Hooft en Crijn Willemsz Hooft een

Cosimo III de’ Medici. Schilderij door Baldassare Franceschini, circa 1677. [Koninklijk Kasteel, Warschau]

Hout halen in Scandinavië met Nederlandse schepen. Schilderij door Cornelis Claesz van Wieringen, 1625/33. [Fries Museum, collectie Provincie Fryslân, schenking Kate Bisschop-Swift, gerestaureerd met steun van de Wassenbergh-Clarijs-Fontein Stichting 2022]

‘Het Friessche Doolhoff’, kaart van Molkwerum door Johannes Hilarides, uit 1718. Gravure door Petrus Schenck jr. (Rijksmuseum)

bevrachtingscontract met de Molkwerumer schipper Doede Hendricksz. Overeengekomen werd dat Doede met zijn schip *De Rotgans* naar Bergen in Noorwegen zou varen om daar rogge in te laden. Vervolgens moest hij naar Glückstadt varen om de lading daar te lossen. Althans, dat was het plan. Op 27 juli van het volgende jaar verschenen Pieter Willemsz Hooft en Doede Hendricksz nogmaals voor de notaris om vast te leggen hoe de onderneming was afgelopen. Weliswaar was Doede keurig naar Bergen afgereisd en had daar ook de gewenste rogge geladen, maar op weg naar Glückstadt was hij door ‘harde stormwindt ende grote ijsganck’ genooddaakt geweest af te buigen. Uiteindelijk had hij schip en lading weten te redden in de haven van Medemblik. Het bleek onmogelijk om van daaruit de reis naar Glückstadt voort te zetten aangezien de Staten Generaal vanwege ‘groote schaersheydt’ een exportverbod op granen hadden uitgevaardigd. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat een deel van de Molkwerumer scheepvaart zich buiten het Oostzeegebied afspeelde. Doede Hendricksz treffen we alleen in 1632 aan in de Sonttolregisters. De rest van zijn schippersloopbaan

– hoewel die ook heel kort geweest kan zijn – moet zich dus in andere wateren hebben afgespeeld. Dat schippers in dienst van Amsterdamse kooplieden rechtstreeks van de ene vreemde haven naar de andere voeren, kwam vaker voor. Het fenomeen staat bekend als de voorbijlandvaart. Ook Molkwerumer schippers participeerden hierin. Dat kon bijvoorbeeld door eerst naar Setubal in Portugal te varen om zout te laden, vervolgens direct naar Danzig, Koningsbergen of een andere Oostzeehaven te gaan. Daar werd het zout gelost en werd graan of andere lading aangenomen voor de terugreis naar Amsterdam. Omstreeks 1600 was dit een vrij gangbare route voor Molkwerumer schippers. Later in de 17de eeuw zien we dat men eerst met wat koopmanschap naar Riga voer, vandaar met een vracht klaphout (duigen voor wijnvaten) naar Bordeaux ging om ten slotte met een lading wijn naar Amsterdam terug te keren. Rechtstreeks werd er eveneens op Frankrijk gevaren. Zo charterde de koopman Willem Klerck eind augustus 1681 schipper Hessel Hiddesz uit Molkwerum om met zijn buisschip *De Liefde* de ‘eerste nieuwe wijnen’ van het oogstjaar te halen in ‘Bleije en Borgh in Vranckrijck’ (Blaye en Bourg-sur-Gironde). Verscheidene Amsterdamse akten maken ook melding van Molkwerumer schippers die in de 17de eeuw actief waren in de houtvaart op Noorwegen. Maar in het hoge

Uiteindelijk bleek het scheepvaartbedrijf geen onuitputtelijke welvaartsbron

noorden waren ook andere zaken te halen. In september 1681 was Cornelis Wybrandsz met zijn buisschip *De Hoop* in Trondheim om een vracht stokvis te laden. Op 7 maart van het volgende jaar deden op verzoek van de schipper zijn stuurman Haring Alkes, de hoogbootsman Jappe Pietersz en bootsgezel Johannes Evertsz – ook allen afkomstig uit Molkwerum – verslag van hun barre terugreis bij de Amsterdamse notaris Van Sevenhoven. Ter hoogte van Bergen waren ze met hun schip in een zware storm terechtgekomen, zodat ze genooddaakt waren hun zeilen te strijken. Drie dagen dobberden ze zo rond. De vierde dag bracht geen verlichting, integendeel. Door de toegenomen wind brak het bezaanwant en even later klotsten de golven over het dek. Het water kwam in de kajuit waardoor alle proviand doorweekt raakte. En het water liep ook het ruim in... kletsnatte stokvis. Tot overmaat van ramp kwamen de mannen er ook achter dat hun ‘buijsscheepje seer leck wiert’. Om schip, goed en leven te redden besloot men in Jutland aan land te gaan om de nodige reparaties uit te laten voeren. Naderhand voeren ze, nog steeds geplaagd door storm en harde wind, langs ‘het Heijlige Lant’ (Helgoland) en

de Elbemonding terug naar Amsterdam, waar de inmiddels onwelriekende stokvis alsnog gelost kon worden. Cornelis Wybrandsz wierf zijn bemanning duidelijk in eigen kring. Het zal onder Molkwerumer schippers de gangbare praktijk geweest zijn. Het hele dorp was zo bij de zeevaart betrokken. Daar zat ook een keerzijde aan. De schippers profiteerden uiteraard het meest van de scheepvaart, maar hoe zat het met de bootsgezellen zoals Johannes Evertsz? Er zijn sterke aanwijzingen dat met de bloei van de scheepvaart ook de sociale ongelijkheid in het dorp toenam. En uiteindelijk bleek het scheepvaartbedrijf ook geen onuitputtelijke welvaartsbron.

Over hoogtepunt heen

Toen Cosimo III Molkwerum bezocht, was de scheepvaart van het dorp al over zijn hoogtepunt heen. Waren er in 1649 nog 250 huizen, in 1693 waren het er nog maar 233. En in 1729 was de huizenvoorraad al tot 127 geslonken. Niettemin woonden er in 1749 nog altijd tien grootschippers. We komen ze in de Sonttolregisters met wisselende herkomstplaatsen tegen. Molkwerum wordt genoemd, maar ook Amsterdam, Hindeloopen en zelfs Dordrecht. Er woonden dus nog wel schippers in Molkwerum, maar het scheepvaartbedrijf was

niet meer aan het dorp gebonden. En de schippers uiteindelijk ook niet. In 1788 wordt vermeld dat de schippers uit het dorp ‘meerendeels verhuisd zyn naar Hindeloopen’. In 1787 vinden we voor het laatst een schipper uit Molkwerum in de Sonttolregisters. Of toch niet? Op 23 mei 1788 sloot de Amsterdamse firma Tamme Beth en zonen een bevrachtingscontract af met de Molkwerumer Hendrik Hylkesz Prins, schipper van het galjoetschip *De Snelle Jager*. Overeengekomen werd dat Prins naar Riga zou varen om daar ‘masten of andere houtwaaren’ te laden en vandaar direct naar Marseille te gaan om daar de lading af te leveren. Vervolgens zou hij in ballast terug naar Amsterdam varen. Uit de Sonttolregisters valt op te maken dat Prins de reis inderdaad gemaakt heeft, alleen gaf hij bij deze en andere Sontpassages als herkomstplaats Makkum op. De Molkwerumer vlag werd kennelijk niet meer gevoerd. De schipper stierf op 3 december 1815 in zijn woonplaats Molkwerum op 78-jarige leeftijd. Begin 19de eeuw was het met de scheepvaart van Molkwerum dan toch echt gedaan. Volgens het *Aardrijkskundig Woordenboek* van Van der Aa uit 1843 was Molkwerum ‘eene zeer vervallene armoedige buurtschap’. De inwoners van dit eens zo fiere schippersdorp waren toen merendeels werkzaam als dagloners en koemelkers. <

Plattegrond van Riga, 1735. Volgens een anekdote zouden voor de rede van Riga eens zeventig Molkwerumer schippers gelijktijdig voor anker gelegen hebben. Het is beslist niet waar, maar het geeft wel weer hoe beroemd Molkwerum als schippersdorp eertijds was. (Rijksmuseum)

> **Verder lezen?**
• **Hans Cools**, ‘Het bezoek van een Toscaans reisgezelschap aan Friese inboorlingen. Het dag-uitstapje van Cosimo de’ Medici naar Stavoren en Molkwerum op 26 juni 1669’, *It Beaken* 77, nr. 3/4 (p. 124-138), 2015
• **T.M. van den Brink**, *Op zoek naar een sluitende verklaring waarom Molkwerum vrijwel van de kaart verdween*, MA scriptie Landshapsgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen, 2013
• **P.H. Winkelman**, *Bronnen tot de geschiedenis van den Oostzeehandel in de zeventiende eeuw* (6 delen), ‘s-Gravenhage, 1971-1983
• www.soundtoll.nl
• <https://archief.amsterdam>

Harm Nijboer (Leeuwarden, 1970) is historicus, dataspecialist en oud-redactielid van *Fryslân*. In het verleden was hij onderzoeker en datamanager bij de Universiteit van Amsterdam en het Huygens Instituut. Momenteel werkt hij aan een monografie over courtisanes en naaktmodellen in de 17de eeuw.

Wonderdrankje tegen hondsdolheid

Dolle hond. Uit een huishoudkundig handboek uit 1900.

Hycke Botes was de bedenker van een kruidendrankje tegen hondsdolheid waarvan in 1731 de Staten van Friesland het recept publiceerden. Het enige wat over haar bekend is, is dat ze uit Ferwerd kwam en een zoon had. Ze had het naar eigen zeggen al verschillende keren met succes toegepast. Hondsdolheid was een probleem, niet alleen in Friesland, maar in grote delen van Europa. Na publicatie reikte de roem van het recept dan ook verder dan de eigen provincie, al was het van tijdelijke aard.

Remedie tegen de beet van 'dulle honden' van Hycke Botes uit Ferwerd. Groningen, 1766 (herdruk).

Al eeuwenlang was hondsdolheid een groot probleem. De dodelijke ziekte trad ook in Friesland af en toe op. Je kreeg het meestal na een beet, krab of lik van een dolle hond. Je kreeg eerst rillingen, koorts, braakneigingen en hoofdpijn, gevolgd door een steeds erger wordende kramp in de spieren. Je hele lichaam ging schokken, je kreeg verlamningsverschijnselen en problemen met slikken en ademen. In een vergevorderd stadium kon de ongelukkige een grote afkeer en angst ontwikkelen voor water, daarom werd hondsdolheid ook wel watervrees genoemd.

Tussen besmet raken en ziek worden lag meestal tussen de twintig dagen en drie maanden, met uitschieters tot wel negen maanden of meer. Sommigen die zich bewust waren van de risico's van een beet konden destijds geruime tijd in zenuwslopende onzekerheid verkeren of ze de ziekte bij zich droegen of niet. Anderen waren op het moment dat de ziekte zich bij hen openbaarde allang weer vergeten ooit door een hond gebeten te zijn.

Overheidsmaatregelen

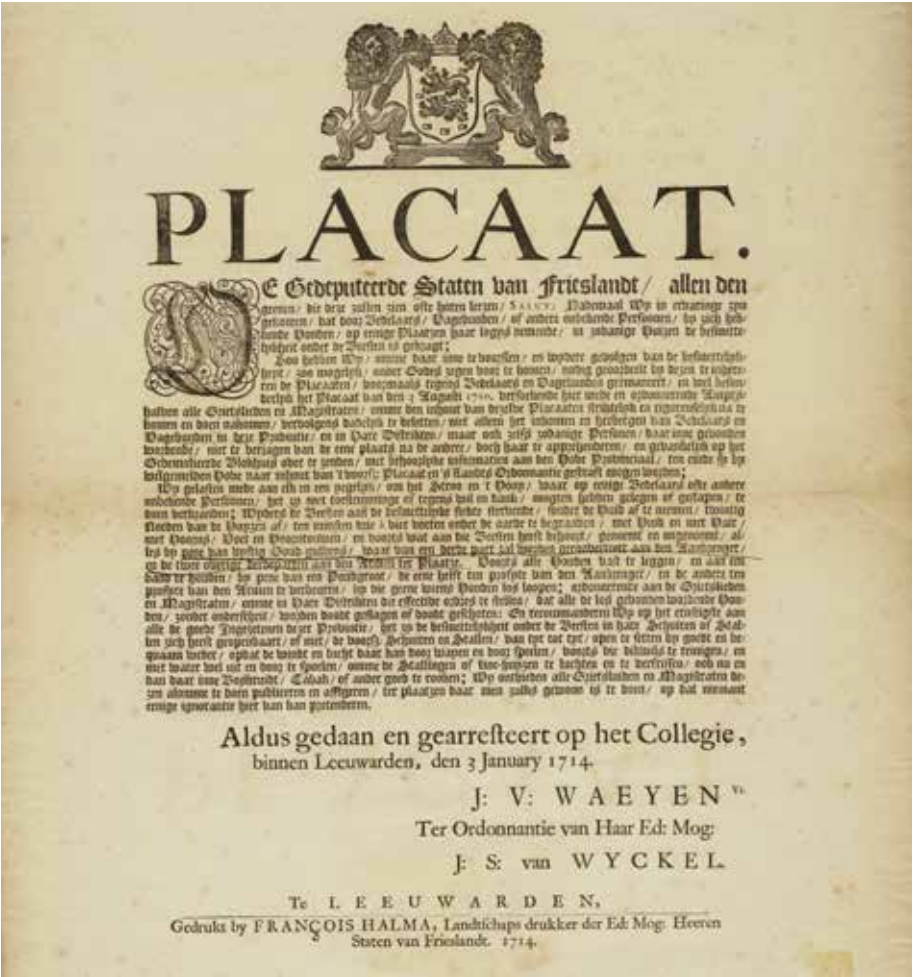
Bij uitbraken van de ziekte moesten lokale en provinciale overheden ingrijpen. De ziekte werd verspreid door dolle honden die zowel mensen als elkaar en andere dieren beten. Er waren maatregelen nodig: eigen honden opsluiten, aan de ketting leggen of van een muilkorf voorzien. Loslopende honden werden genadeloos doodgeslagen of doodgeschoten, eventuele eigenaren kregen een boete. Lokale regels, vaak van tijdelijke aard, werden via aanplakbiljetten op gebruikelijke plaatsen aan de bevolking megedeeld. Kennelijk waren toen vooral 'bedelaars, vagebunden en andere onbekende personen' de zondebok. Zij lieten zich

Hondsdolheid werd ook wel watervrees genoemd

vaak vergezellen van een hond en trokken daarmee van plaats tot plaats met als gevolg dat de ziekte zich naar andere plekken kon uitbreiden. Lokale overheden moesten volgens deze verordening buitenstaanders de toegang tot hun gemeente en tot de provincie ontzeggen. Zou er onverhoopt toch iemand van buiten met een hond worden aangetroffen, dan mocht die niet worden weggestuurd, om verdere verspreiding van de gevreesde ziekte te voorkomen. De 'illegale' honden werden afgemaakt en begraven, op voldoende afstand van woningen en op voldoende diepte. Ruimten waarin ze hadden verbleven, moesten goed worden geventileerd en uitgerookt. Stro waarop een zwerver geslapen had, moest worden verbrand. Een andere verordening van de provincie Friesland, uit 1766, toont vergelijkbare maatregelen. Ditmaal waren niet langer bedelaars en vagebonden de klos, maar werd bepaald dat bijstandstrekkers hun hond weg moesten doen, anders zou hun uitkering stoppen.

Behandelmethode

Overheidsmaatregelen waren niet genoeg om sterfgevallen door hondsdolheid of de angst daarvoor te voorkomen. Er was behoefte aan middelen en behandelmethode om de ziekte te voorkomen of te genezen. Men ging ervan uit dat de ziekte werd veroorzaakt door een vergif dat bij de beet

Verordening met maatregelen ter bestrijding van de hondsdolheid, provincie Friesland, 1714. (Fries Scheepvaart Museum)

door een schuimbekkende, dolle hond in het bloed terecht kwam. Het was dus zaak de wond goed te behandelen, bijvoorbeeld door het gebied rond de wond uit te snijden, er een geschikt kruid op te leggen, hem met gloeiend ijzer te bewerken of hem uit te spoelen met een bewezen effectief middel. Dat kon wijnazijn zijn, maar ook talrijke varianten kruidendrankjes deden dienst. Daarnaast werden vergelijkbare drankjes ingezet voor inwendig gebruik om de ontwikkeling van hondsdolheid bij slachtoffers van een hondenbeet te stoppen of te vertragen. Bij veel drankjes ging het om een simpel recept met een beperkt aantal kruiden. Voorbeelden daarvan zijn te vinden in het doktersboek uit 1699 van boerenarts en receptenverzamelaar Douwe Ales uit De Kooten (bij Kootstertille). Hij adviseerde op de wond van een hondenbeet betonie (koortskruid) te leggen en de patiënt een drankje van citroenmelisse gekookt in wijn toe te dienen. Zo'n drankje was volgens hem ook nog eens goed voor het geheugen. In andere gevallen waren voor kruidendrankjes meer verschillende ingrediënten nodig, soms tot wel 12 aan toe.

Schuimbekkende dulle hond.

Arts geeft meisje een inenting in haar buik tegen hondsfolheid, 1922. (Spaarnestad Photo, collectie Het Leven, fotograaf R. Sennecke)

Het middel tegen hondsfolheid van Hycke Botes bevatte negen verschillende ingrediënten. De kruiden werden in wijnazijn gedoopt en geweekt. Het zo ontstane drankje was bedoeld voor inwendig gebruik. Botes gaf aan hoe je het kruidendrankje het best kon gebruiken. Zo kon het geen kwaad na inname van het medicijn nog een glaasje jenever, brandewijn of anijswater achterover te slaan.

Herdrukken en verwijzingen

Of de remedie van Botes succesvoller geacht werd dan andere kruidendrankjes valt moeilijk te zeggen. Wel weten we dat haar recept in de vloedgolf aan recepten in onze streken goed stand wist te houden. Het werd verscheidene malen in herinnering gebracht of herdrukt, de eerste keer in Groningen in 1732. Twee jaar later vaardigde het Hof van Holland, om uitbreiding van de hondsfolheid tegen te gaan, voor de regio Den Haag een verbod uit om honden zonder muilkorf op de openbare weg te laten rondlopen. Ze voegden de remedie van Botes als bijlage toe. Begin jaren vijftig van de 18de eeuw veroorzaakte hondsfolheid her en der in Nederland opnieuw veel overlast. De *Opregte Groninger Courant* nam de remedie van Botes op in de editie van 2 mei 1752, overigens zonder bronvermelding. Wel werd aangegeven dat het recept uit Friesland afkomstig was. Op 6 oktober werden in Den Haag maatregelen afgekondigd om de hondsfolheid in te dammen. Zo mochten turfdragers, boterkruiers waagwerker en koorndragers hun honden niet op straat laten lopen. De met klokgelui en aanplakbiljetten bekendgemaakte maatregelen bleken onvoldoende. Daarom kondigden Holland, Zeeland en Friesland op 13 april 1753 nieuwe maatregelen af. Ook gemuilkorfde honden mochten in en rond Den Haag niet langer de straat op. Verder moesten eigenaren van honden die mogelijk besmet waren deze direct afmaken. Daarbovenop kregen op last van de burgemeesters in de regio alle doktoren, apothekers en chirurgijns een gedrukt exemplaar van de remedie van Botes.

In 1766 was het weer raak. De *Leeuwarder Courant* publiceerde daarom het vertrouwde recept van Botes in de edities van 15 en 19 maart. Ook verscheen er in Groningen een herdruk. Later werd de remedie nog opgenomen in diverse medische en huishoudelijke handboeken, zoals het *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek* van de Franse landbouwkundige, priester en pastoor M. Noël Chomel. De in 1768 verschenen tweede druk van de Nederlandstalige versie van dat boek werd verzorgd en aanzienlijk uitgebreid door de uit Frankrijk afkomstige Jaques Alexandre de Chalmot. Die had zich in 1758 als boekhandelaar en drukker in Leeuwarden gevestigd en zal zo kennis hebben verkregen van Botes’ remedie. Doordat haar remedie ook toepasbaar was voor dieren, vond het in 1872 ook zijn weg naar het eveneens door De Chalmot uitgegeven *Huisman’s Handboek voorgesteld in de Friesche Stalmeester en Koeyen-dokter*. In de eerste Nederlandstalige wetenschappelijke verhandeling over hondsfolheid van de op dat onderwerp te Leiden gepromoveerde medicus Wilhelmus Greve werd het in 1793 nog als een van de elf gangbare recepten afgedrukt. In een verkorte versie uit 1800 van het huishoudelijk handboek vinden we de remedie nogmaals beschreven. De vermoedelijk laatste vermelding als serieus te nemen recept vinden we in het tijdschrift *De Friesche Stalmeester of Paarden- en koeyendactor* van 17 oktober 1801. Naast gedrukte versies van Botes’ remedie bestonden er ook handgeschreven kopieën. Zo had de Middelburgse medicus Samuel de Wind (1742-1803) een schriftje aangelegd

Bedelaars, vagebonden en andere onbekende personen lieten zich vaak vergezellen van een hond en trokken daarmee van plaats tot plaats met als gevolg dat de ziekte zich naar andere plekken kon uitbreiden. Prent door Abraham van Strij (I), 1763-1826. (Rijksmuseum)

Recept werd openbaar

Begin jaren dertig van de 18de eeuw was er een uitbraak van hondsfolheid in Friesland zoals sinds mensenheugenis niet meer was voorgekomen. Iedereen moest zeven weken lang, in juli en augustus 1732, zijn hond binnenhouden of aan de ketting leggen. Loslopende honden werden weer afgemaakt, hun eigenaars beboet. Het Friese provinciebestuur, gedreven door ‘mededoogen, tedere liefde en vaderlijke zorg voor hunne Ingezetenen, en voor alle andere Menschen’, streefde er al in 1731 naar om algemene bekendheid te geven aan Botes’ remedie. Op die manier hoopte de overheid het aantal besmettingen te kunnen beperken. De gedeputeerden Haersolte en Vegelin werden gemachtigd om met haar een regeling te treffen voor het openbaar maken van het recept. Botes kreeg in ruil voor het vrij geven van de remedie de keuze tussen een jaarlijkse uitkering of een uitkering ineens ten behoeve van haarzelf en haar zoon. Alle steden en grietenijen ontvingen een gedrukt exemplaar, apothekers moesten het drankje of de benodigde ingrediënten op voorraad hebben. Het recept was ook te vinden in het postboek van Bolsward.

waarin hij verscheidene recepten had genoteerd, waaronder dat van Hycke Botes. Verder vond het recept zijn weg naar enkele familiearchieven binnen en buiten Friesland.

‘Succesvolle’ remedie

Het Friese recept tegen hondsfolheid was in de 18de eeuw vrijwel altijd opgenomen in de lijstjes met betrouwbare recepten tegen hondsfolheid en kan dus in die zin succesvol genoemd worden. Waaraan is dat succes te danken? Sinds Louis Pasteur in 1885 aantoonde dat de ziekte werd veroorzaakt door een virus en door een inenting kon worden voorkomen of bestreden, weten we dat dit niet door de ‘onfeilbaarheid’ van de behandeling kan komen. Belangrijker was waarschijnlijk dat men vertrouwen had in de remedie, die met de tussenkomst van het provinciebestuur als het ware een soort ‘keurmerk’ had gekregen. Iets vergelijkbaars vond plaats in 1744 in Gelderland. Daar beschikte een zekere mevrouw Retra of Retera uit Doesburg over een ‘geheim en gereputeert’ recept tegen hondsfolheid en ook zij gaf het vrij. Als tegenprestatie zette de provincie een lijfrente van f 500 vast voor elk van haar beide dochters. Daarnaast liftte het recept van Botes vermoedelijk mee op het succes van het genoemde *Algemeen huishoudelijk-, natuur-, zedekundig- en konstwoordenboek* van Chomel en Chalmot. Hoewel Botes’ remedie ook buiten Friesland bekendheid genoot, past toch enige bescheidenheid. In de regio’s Utrecht, Den Haag en Amsterdam lag de nadruk aan het eind van de 18de eeuw meer op een belangrijke concurrent, de zogeheten Biltse kookdrank (uit De Bilt bij Utrecht). In een rapport over hondsfolheid aan de gemeenteraad van Amsterdam uit 1797 kwam de remedie van Hycke Botes zelfs in het geheel niet voor. Tot verdriet van de medici bleef de samenstelling van de Biltse drank geheim. Volgens de makers/verkopers van die drank zou hij zijn werking verliezen zodra het recept bekend zou raken. <

Louis Pasteur, 1852. Hij toonde aan dat de ziekte werd veroorzaakt door een virus en door een inenting kon worden voorkomen of bestreden. (Rijksmuseum)

- > Verder lezen?
- **M. Baron**, Hondsfolheid in Friesland, *De Vrije Fries* (p. 123-162), 2013
 - **W. Greve**, *Verhandeling over de hondsfolheid*, Rotterdam, 1793

Kees Floor (Wageningen, 1947) werkte als meteoroloog en docent bij het KNMI. Hij schreef voor verschillende bladen en publiceerde o.a. het boek *Weerkunde, Meteorologie voor iedereen* (2004).

Portret van Pieter Cornelis van der Morsch (1543-1629). Tekening door Aletta de Frey naar Frans Hals. (Fries Museum, collectie Koninklijk Fries Genootschap, schenking mr. Assuerus Quaestius)

Een bokking uitdelen

Na Rembrandt in 2019 zijn dit jaar de andere twee grote 17de-eeuwse schilders aan de beurt voor spraakmakende tentoonstellingen. Ook de waardering voor Vermeer en Frans Hals kan afgemeten worden aan de aantallen kopieën naar hun werk, of dat nu in verf, in potlood of in prentvorm is. Dat besef vormt de aanleiding om meer aandacht te geven aan de vele navolgers en kopiïsten door de tijd heen.

In de verrassende tekeningenverzameling van mr. Assuerus Quaestius is zo'n kopie naar een vroeg portret van Frans Hals te vinden. De krijttekening is gemaakt door de nagenoeg vergeten schilder, tekenaar en vooral kopiïst Aletta de Frey (1768-1808) uit Amsterdam. Rond 1800 hing het portret van Pieter Cornelis van der Morsch bij een Amsterdamse verzamelaar, waar Aletta het gezien moet hebben. Inmiddels is het portret uit 1616 in handen van de vijftiende eigenaar, het Carnegie Museum in Pittsburgh (VS). Pieter van der Morsch was een bekende Leidenaar, die af en aan de kost verdiende als stadsbode en daarnaast de nar

speelde in voorstellingen van de Leidse rederijderskamer. Vroeger zag men in de demonstratie omhoog gehouden vis een concrete aanwijzing voor een beroep als vishandelaar, maar dat bleek niet te kloppen. 'Piero' was ook dichter en in een van zijn verzen zette hij zichzelf neer als een man die bokkingen uitdeelde. In zijn tijd een uitdrukking voor iemand, die anderen met sarcastische opmerkingen te grazen nam. Onder zijn arm heeft hij nog een strooien mand vol bokkingen voor wie er door zijn leefwijze om vraagt: 'Wie begeert' luidt dan ook de grappige tekst naast zijn hoofd. Frans Hals was zeker geen conventionele schilder. <

Marlies Stoter is conservator oude kunst bij het Fries Museum.

KORT NIEUWS

OPERAESJE FERS ONLINE

In grut part fan de audio-opnames fan de dichterstelefoan Operaesje Fers is online beskikber kaam. Yn it 25-jierrich bestean (fan 1968 oant 1994) hawwe der mear as 2.000 gedichten op te belústerjen west, yn it Frysk, Nederlânsk en yn oare talen. It Frysk Film & Audio Argyf (FFAA) hat alle orizjinele opnames fan Operaesje Fers dy't by Tresoar yn depot lizze, op 'e nij digitalisearre en pleatst yn de online katalogus op archieven.nl. In seleksje fan 100 gedichten is ek op it soundcloudkanaal fan it FFAA te beharkjen. www.tresoar.nl

RESTANTEN OUDE WAAG

Bij opgravingen op het Leeuwarder Waagplein hebben archeologen restanten van de voorloper van de waag ontdekt. De huidige waag is omstreeks 1597 gebouwd, omdat de middeleeuwse voorloper niet meer aan de eisen voldeed. De oude waag gaat op zijn minst terug tot 1483. Er zijn zilveren penningmuntjes uit de middeleeuwen gevonden en veel leerbeslag. De stenen van de middeleeuwse vloer met sierlijk tweekleurig dambordmotief worden opgeslagen. De archeologen hopen dat er een plek wordt gevonden om de vloer opnieuw te leggen. Mogelijk wordt dat het lunchcafé naast de waag. De gemeente wil een virtuele reconstructie laten maken van de middeleeuwse Waag. www.omropfryslan.nl

IMMATERIEEL ERFGOED

De tewaterlating van de roeireddingsboot op Terschelling is opgenomen in het Netwerk Immaterieel Erfgoed Nederland. De traditie met paarden is op initiatief van Stichting Museumreddingsboot Terschelling op de lijst gekomen. Bij de tewaterlating trekken tien tot twaalf paarden de reddingsboot Secretaris Schumacher over de duinen en het strand om hem in zee te lanceren. Daarna zijn er tien roeiers en een schipper nodig om de boot verder in beweging te krijgen. Vier keer per jaar is er een demonstratie voor publiek. De stichting heeft de Secretaris Schumacher in 2015 in oude staat teruggebracht, nadat die eerder omgebouwd was tot zeilsloep en is daarmee de oudste, nog varende reddingsboot van het land. www.omropfryslan.nl

VERHALEN VAN FRISIA

De Universiteitsbibliotheek Groningen van de Rijksuniversiteit Groningen heeft een digitale, interactieve kaart gelanceerd onder de naam Verhalen van Frisia (frisia.rug.nl). De kaart koppelt locaties in Frisia (huidig Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland) aan boeken uit de Bijzondere Collecties van de UB en vertelt zo de rijke geschiedenis van Stad en verre Ommelanden. Via mobiele telefoon of computer biedt de kaart toegang tot vele verhalen, zoals een in Thesinge geschreven getijdenboek uit 1515, of Pieter Beyntsma uit

(RUG)

Staveren, die zijn gloednieuwe boeken uit Venetië volschreef met geleerde kennis uit Italië. Verhalen van Frisia is onderdeel van een project waarin de UB handgeschreven boeken en boeken gedrukt voor 1614 digitaliseert en online vrij beschikbaar stelt. www.rug.nl

VLIELAND PLATGEBRAND

Bij archeologische werkzaamheden is bewijs gevonden dat het enige dorp op Vlieland door de Spanjaarden is afgebrand aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Bij die brand in 1575 raakten 400 huizen verwoest. Het bevel daarvoor kwam van de Spaanse gouverneur Caspar di Robles, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe. Bij opgravingen zijn zilveren munten, potscherven gevonden en een loden zegel, behorend bij een document dat een significante rol speelde in die periode. www.omropfryslan.nl

HEECHLEAARAR FRYSK

Prof. dr. Arjen Versloot is benoemd als ynterim-heechlearaar Fryske taal en kultuer oan de Rijksuniversiteit Groningen. Hy folget dêrmei Goffe Jensma op dy't yn oktober mei emeritaat gie. De universiteit benoemde earder al dr. Anne Merkuur as universitêr dosint Fryske taal en kultuer om't der gjin geskikte kandidaat as heechlearaar te finen wie. Merkuur soe yn de takomst heechlearaar wurde kinne. Ferskate ynstânsjes en minsken lieten har kritysk út oer dizze konstruksje. Versloot is oansteld foar twa dagen yn de wike, foar in perioade fan yn prinsipe fiif jier. Dêrmei soe der genôch tiid wêze moatte foar it finen fan in oare heechlearaar. Versloot is sûnt 2012 heechlearaar Germaanske taalkunde, yn it bysûnder de Dútske, Skandinavyske en Fryske talen, oan de Universiteit van Amsterdam. www.omropfryslan.nl

SUSAN VAN DEN BERG OVERLEDEN

Conservator Susan van den Berg (1973-2023) van Museum Belvédère is in februari bij een ongeluk omgekomen. Vanaf de oprichting in 2004 was ze bij het museum betrokken, vanuit haar vriendschap met Thom Mercuur en haar warme belangstelling voor Friese beeldende kunst. In 2010 trad ze toe tot het team als medewerker pr-marketing. Buiten haar reguliere taken verzorgde ze de monografieën over Willem van Althuis en Sjoerd de Vries en schreef ze het boek *Frysk – 100 jaar schilderkunst in Friesland* en werkte ze actief mee aan het museumtijdschrift *MB*. Dankzij financiële steun kon ze worden aangesteld als conservator. In die functie maakte ze tentoonstellingen van Jeanne Bieruma Dosting en Jochem Hamstra en schreef ze voor beide exposities de begeleidende catalogus. Ze werkte mee aan de huidige tentoonstelling *Als de Dood en bereidde het boek voor dat zou moeten verschijnen bij de tentoonstelling Tames Oud, een dubbelexpositie in Museum Belvédère en de Amelander Musea*. www.museumbelvedere.nl

(Foto Museum Belvédère)

FRIESE INTERIEURS

Stichting Interieurs in Fryslân ontvangt 40.000 euro provinciale subsidie voor de inventarisatie van historische en waardevolle interieurs van gebouwen. Na de start in 2013 is zo'n 60 procent geïnventariseerd. In Súdwest-Fryslân, Harlingen, Waadhoeke, Leeuwarden en Dongeradeel is het onderzoek afgerond. Verschillende gebieden in Noordoost-Friesland worden geïnventariseerd en er zijn voorbereidingen gedaan om in Weststellingwerf aan de slag te gaan. De foto's en lijsten met beschrijvingen van met name wat er nog in huizen en boerderijen aanwezig is gaan naar de gemeenten en Tresoar. www.omropfryslan.nl

SLUISCOMPLEX MOLKWERUM

Het voormalige sluisencomplex van Molkwerum is erkend als gemeentelijk monument. Met die status wil Súdwest-Fryslân de historische sluis behouden en het verhaal over de rijke historie van Molkwerum en de functie van de Zuiderzeecultuur bewaren. Het complex bestaat uit een strekdam met houten palen en de sluis. Die is rond 1960 gedempt, de trap en het sluiswachtershuis zijn er nog. Molkwerum was van de 16de tot de 18de eeuw een belangrijk dorp, met veel vissers en handel, en had als bijnaam het Venetië van het Noorden. www.omropfryslan.nl

INBRAAK KERAMIEKMUSEUM

In Keramiekmuseum Princessehof is in februari ingebroken. Bij de inbraak zijn voor zover bekend elf voorwerpen meegenomen, waarvan er zeven sneuvelden tijdens de vlucht naar buiten. Drie daarvan zijn mogelijk nog te repareren. Vier stukken zijn verdwenen. De inbraak vond plaats in de tentoonstelling *Feest!* op de begane grond. De daders leken specifieke kennis te hebben en gericht te hebben toegeslagen. De voorwerpen maakten deel uit van een installatie met wereldberoemd Chinees keramiek. De politie onderzoekt de inbraak. www.princessehof.nl

POMMERANTEN PRIES

Michel Tilma van Miniature People Leeuwarden wint de Pommeranten Pries 2022. Hij maakt piepkleine poppetjes, die een alledaags tafereel uitbeelden en verspreidt ze door heel Leeuwarden. Een stadswandeling voert langs 38 locaties en 49 taferelen van de miniatuurpoppen. Volgens de jury 'heeft Michel Tilma met Miniature People een eigen stempel op de stad gedrukt'. De Pommeranten Pries, bestaande uit een gouden speld en een oorkonde, is een initiatief van de Leeuwarder Historische Vereniging Aed Levwerd. De prijs wordt sinds 2003 elk jaar uitgereikt aan een persoon of instelling die in Leeuwarden op cultureel of historisch gebied een belangrijk rol speelt. Dit jaar bestond de jury uit voorzitter Anneke Holwerda, Foppe van der Veen en Asing Walthuis. www.aedlevwerd.nl

(Foto Aed Levwerd)

(Foto Omrop Fryslân)

(Foto Omrop Fryslân)

(Foto Ruben van Vliet)

Ode aan stadschroniqueur

Meer dan duizend columns schreef Pieter de Groot (Leeuwarden, 1946) voor de *Leeuwarder Courant*. Sinds 1997 beschreef hij iedere zaterdag vanuit actualiteit de gebeurtenissen uit het verleden van zijn geboortestad. Bij zijn 75ste verjaardag zijn de meest tijdloze en kenmerkende gebundeld in *Soa het ut weest, Leeuwarden in stukjes*. Vanuit het oogpunt van geschiedschrijving een bijzonder meesterwerkje, een verzameling even toegankelijke als onderhoudende ‘stukjes’ van een vaardige stadschroniqueur die je iedere historische stad zou toewensen.

Het Oldehoofsterkerkhof, van 1933 tot 1968 in gebruik als bodeterrein. [Foto *Leeuwarder Courant*, uit besproken boek]

Historici nemen anekdotisch georiënteerde krantenstukjes over vervlogen tijden lang niet altijd serieus. Grabbeltonnen van hapklare hele en halve feitjes, ze gaan er evenwel bij een betrokken lokaal publiek wel in. Vaak beter dan stadsgeschiedenissen van stoeptegelformaat. Het domein van de stedelijke chroniqueur kent inderdaad lieden van diverse pluimage. Leeuwarden heeft met Pieter de Groot evenwel een geschiedenisverteller die geboren is voor het genre. Natuurlijk, als je er duizend schrijft, is niet iedere stukje een parel. Maar een goed samengesteld

concentraat van 75 stuks, toont aan waarom capabele stedelijke chroniqueurs zo ontzettend belangrijk zijn voor geschiedschrijving. *Soa het ut weest* is wat dat betreft een feestje. Al heb je niets met Leeuwarden, alles is onderhoudend en ook vermakelijk, De Groot heeft de stad in al zijn haarvaten. Het mooist komt dat naar voren direct in de eerste drie ‘stukjes’ waarin zijn jeugdherinneringen aan de Butterhoek centraal staan. Deze ooit bepaald niet voorname buurt aan de voet van de Oldehove verdween helemaal en bestaat nu uit grote historie- en cultuurstadjes op

een kluitje: Tresoar, Afûk, Historisch Centrum Leeuwarden, Obe en de Fryske Akademy. Om nog maar te zwijgen van het Leeuwarder stadskantoor. Het Oldehoofsterkerkhof was het bodeterrein waar de ritjes werden verdeeld voor de vrachtwagenchauffeurs (‘iedere lijndienst zijn eigen vak’). Als zontje van de bakker op de hoek van de Kleine en de Grote Kerkstraat, gaf de jonge Pieter zijn ogen goed de kost. De door de tijd opgeloste bedrijvigheid van toen is een enorm contrast met het vaak verstilde, aangeveegde plein van nu. Het komt weer tot leven. Bundels als deze zijn een feest van herkenning, in dit geval voor de babyboomers van wie De Groot er zelf eentje is. Lekker warm dompelen in de verdwenen stad van hun jeugd. De meeste kroniekschrijvers komen dat gevoel niet voorbij. Maar als de pennenvruchten historisch goed in elkaar steken, en daar maakt Pieter de Groot een punt van, dan wordt een innemende tekening als deze van een verdwenen en veranderend Leeuwarden geschiedkundig zeer waardevol. Feiten uit het verleden, gekoppeld aan alledaagse waarneming, geschreven in prettige ironie met die voor buitenstaanders vaak zeurderig klinkende Liwwadder humor. Je leest niet alleen van de stad, je voelt hem. *Soa het ut weest* is light-reading, natuurlijk, maar dan wel van hoog soortelijk gewicht. <

Soa het ut weest - Leeuwarden in stukjes
Pieter de Groot
Noordboek, Gorredijk, 2023
192 p. | € 19,90
isbn 9789464710366

Herman Broers (Burgum, 1970) is historisch auteur en publicist. Hij is hoofdredacteur van *Fryslân* en van *Friesland Post*.

Schippersvrouwen
Sippy Tigchelaar en Alice Booij
Noordboek, Gorredijk, 2023
232 p. | € 24,90
isbn 9789464710076

Vijftien schippersvrouwen vertellen hun levensverhalen aan boord van skûtsjes en andere vrachtschepen. Het was een hard bestaan, zonder veel aandacht voor verdriet en emoties. In

de kleine roef kwamen de kinderen ter wereld, werd gekookt en werd de was gedaan. De vrouw was vaak verantwoordelijk voor de boekhouding en het onderwijzen van de kinderen.

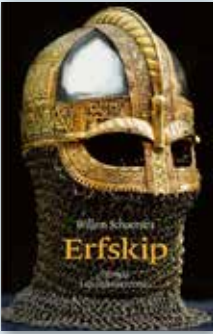
De heks van Anjum - Dader of zondebok
Margriet Brandsma
De Geus, Amsterdam, 2022
256 p. | € 21,99
isbn 9789044546514

Is Marjan van der E. een koelbloedige moordenaar of is ze onterecht veroordeeld voor de pensionmoorden in Anjum? Vlak voor kerst 1997 wordt ze gearresteerd omdat ze twee mannen om het leven zou hebben gebracht. De ongewone moordzaak leidt tot veel ophef en publiciteit. Waarom sloeg de 52-jarige ‘heks van Anjum’ twee jongere, grotere, sterkere mannen de schedel in?

Der dy namma fan heten is
Pieter Duijff
Bornmeer, De Gordyk, 2022
432 s. | € 22,50
isbn 9789056159948

Wêrom ha minsken har wen-plak sa neamd? Hoe kamen se op in namme en is dy letter ek feroare? In hiel soad plaknammen binne foar it earst oerlevere yn it twadde part fan de midsiuwen, mar dêr is net de eftergrûn by skreaun. Goed 400 haadstikjes beskriuwe de nammen fan alle offisjele Fryske delsettings.

Erfskip
Willem Schoorstra
Het Nieuwe Kanaal, Ljouwert, 2023
320 s. | € 22,50
isbn 9789492457387

Erfskip – de saga fan Ubba Skylding is in hybride fan in roman en in saga. In epyske fertelling, basearre op in skriftlike oerlevering út de 12de iuw. Ubba hat syn thúsof Grut Bijnthiem, no Hegebeintum. Yn syn jonge jierren

is er in dwerse kneppel. Nei't er op syn tolfde in man deaslacht, rekket syn libben yn in streamfersnelling. Hy komt yn kontakt mei ferskate hearskers en keningen.

Testament van de ziel
Hylke Speerstra
Atlas Contact, Amsterdam, 2023
368 p. | € 24,99
isbn 9789025473204

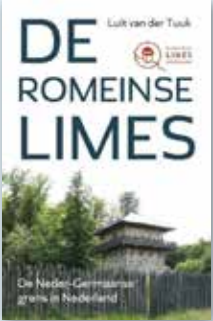
Twee jongens beleven een moeilijke jeugd, de een op het Friese platteland, de ander op de Canadese prairie. Ze maken carrière, vinden de liefde en stichten een gezin. Als de mannen in de tachtig zijn, en weduwnaar, ont-

moeten ze elkaar bij een rodeofestival. Ze hebben aan een paar woorden genoeg om elkaars Friese wortels te herkennen en worden vrienden voor het leven.

Verzet en Vrijheid. Het Gronings Ontzet van 1672 en de Universiteit
Arjen Dijkstra en Joop W. Koopmans (red.)
University of Groningen Press, Groningen, 2022
120 p. | € 22,50
isbn 9789403429823

De geschiedenis van het beleg en ontzet van Groningen in 1672 spreekt nog altijd tot de verbeelding. In vier bijdragen komen de geopolitieke en militaire context, de beleving van de belegering en het ontzet aan bod. Veel aandacht is er voor eigentijdse bronnen: wat vertellen kranten, brieven, prenten en pamfletten uit 1672 over wat zich in dit jaar in Groningen afspeelde?

De Romeinse limes
Luit van der Tuuk
Uitgeverij Omniboeck, Utrecht, 2023
192 p. | € 19,99
isbn 9789401919494

De noordelijke grens van het Romeinse Rijk was zo'n 5000 kilometer lang en liep langs de Rijn. De grenslijn moest Gallië beschermen tegen de Germanen en is één van de grootste infrastructuure werken die ooit in de Lage Landen gerealiseerd zijn. Recente opgravingen hebben veel plaatsen langs deze lijn blootgelegd.

Opstand in de Nederlanden
Arnout van Cruyningen
Uitgeverij Omniboeck, Utrecht, 2023
320 p. | € 27,50
isbn 9789401919326

Geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), ook vaak de Opstand genoemd. Dit jaar is het 375 jaar geleden dat de strijd tussen de Lage Landen en het Spaanse koninkrijk ten einde kwam.

Alle hoofdrolspelers komen aan bod: de edelen Egmont, Horne en Oranje als oppositie tegen de landvoogdes, de koning en zijn dienaren Alva, Parma en Granvelle.

Als de Dood
Han Steenbruggen en Susan van den Berg
Noordboek, Gorredijk, 2023
128 p. | € 25
isbn 9789464710427

Schilderijen, poëzie, beelden, korte verhalen en foto's van uiteenlopende Nederlandse kunstenaars rond het thema 'dood'. Elk op eigen wijze belichten ze

de dood – als einde van leven, als mysterie, als transitie naar andere verschijningsvormen of als onderdeel van een natuurlijke cyclus – zetten ze aan tot overpeinzen en bieden ze troost in schoonheid.

De zoutwegen
John Goodlad
Noordboek, Gorredijk, 2023
272 p. | € 26,50
isbn 9789464710052

De auteur volgt de geschiedenis van de zoutvisindustrie en onderzoekt hoe zeer verschillende culturen door de zoute-vishandel werden samengetrokken. De zoutvisindustrie vormde en beïnvloedde en

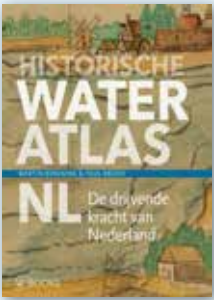
inspireerde Europese kunstenaars, musici, filmmakers en schrijvers.

De toekomst is er al
Ingrid van de Vegte
Noordboek, Gorredijk, 2023
112 p. | € 17,90
isbn 9789464710441

Scheidend directeur van het Fries Sociaal Planbureau geeft inzicht in de sociaal economische ontwikkelingen in Fryslân en beschouwt de grote veranderingen van de afgelopen jaren. Is er wel of geen krimp, bestaat die Friese paradox en is

de mienskip opener aan het worden? Hoe treden de Friezen de toekomst tegemoet en durven zij keuzes te maken voor een houdbare toekomst?

Historische wateratlas NL - De drijvende kracht van Nederland
WBOOKS, Zwolle, 2022
Martin Berendse en Paul Brood
224 p. | € 39,95
isbn 9789462585072

Nederland is een grote rivierdelta. De strijd met het water maakt deel uit van onze identiteit. In historische bronnen is te zien dat

technisch vernuft, aanpassingsvermogen en organisatietalent door de jaren heen bepalend waren voor het succes van ons watermanagement. De atlas brengt de eeuwenlange worsteling met nat en droog op overzichtelijke wijze in kaart.

Sieperda-symposium: 2000 jaar Friezen en hun landschap

Dit jaar vieren we de 2000ste verjaardag van Plinius de Oudere (23 na Christus-79 na Christus), die als één van de eersten het Waddenlandschap beschreef. Ter gelegenheid hiervan organiseren het Koninklijk Fries Genootschap, de Fryske Akademy en Tresoar een Sieperda-symposium over 2000 jaar Friezen en hun landschap. De dynamiek tussen landschap, natuurbewoning en identiteit wordt hierbij in historisch perspectief gezet en vanuit verschillende gezichtspunten belicht.

Sprekers zijn:

- Simon Halink (inleiding op het symposium)
- Anne Popkema (Plinius over Fryslân)
- Han Nijdam (Lichaam en landschap in Friesland)
- Mark Raat (Uytmaelen ende tot goed landt maecken)
- Mans Schepers (Cancelling Plinius?)
- Otto Knottnerus (Wadden-

eiland - erfenis van de romantiek)

- Jeroen Wiersma (Ka Boema en het veenweidegebied)
- Rymke Schuurmans (Ecokritiek in de poëzie van Obe Postma)

De lezingen worden opgenomen in het jaarboek *De Vrije Fries* 2023. Het Sieperda-symposium wordt op vrijdag

21 april van 13:30-17:00 uur gehouden in Tresoar. Na afloop is er een borrel. Opgave kan uiterlijk 19 april 2023 via: info@friesgenootschap.nl tegelijk met betaling van € 7,50 (voor KFG-leden en studenten: € 5) op bankrekening NL33ABNA0450289001 t.n.v. Koninklijk Fries Genootschap te Leeuwarden.

KALENDER

30 MAART

WAT PLINIUS NIET ZAG

Lezing door Jona Lendering over Plinius in het kader van de Week van de Klassieken. www.tresoar.nl

6 APRIL

ANNA MARIA VAN SCHURMAN LEZING

Lezing door Annette Nobuntu Mul over 'Opzoek naaer Ubuntu' in de Dorpskerk Huizum (Leeuwarden). www.dorpskerkhuizum.nl

TOT EN MET 9 APRIL

SÛNENS! TWEE EEUWEN ZIEKENZORG IN LEEUWARDEN

Tentoonstelling over twee eeuwen ziekenzorg in Leeuwarden. www.historischcentrumleeuwarden.nl

VANAF 14 APRIL

MELKSTAKING 1943

Tentoonstelling over de april-meistaking 1943. www.museumopsterlan.nl

VANAF 15 APRIL

SEEDS OF MEMORY

Tentoonstelling van hedendaagse kunstenaars die sporen uit het verleden als uitgangspunt nemen voor alternatieve werkelijkheden. www.friesmuseum.nl

16 APRIL

HILLEGONDA BUISMAN EN HET VROUWENKIESRECHT

Lezing door Mineke Bosch over Hillegonda Buismann, het eerste vrouwelijke raadslid in Leeuwarden. www.historischcentrumleeuwarden.nl

TOT EN MET 16 APRIL

KRACHT EN KLEUR

Tentoonstelling met werk van Jan Frearks van der Bij, naast Friese landschappen ook onbekendere tekeningen, illustraties en boekomslagen. www.museumdrachten.nl

MARIJKE DE BOER

VANAF 29 APRIL

EIN PARADIES FÜR DIE NEUE KUNST

Tentoonstelling met historische en hedendaagse kunst over Kurt Schwitters die 100 jaar geleden Drachten bezocht. www.museumdrachten.nl

5 MEI

VIJF MEI REDE

Lezing door Geert Mak in de Dorpskerk Huizum (Leeuwarden). www.dorpskerkhuizum.nl

TOT EN MET 7 MEI

VRIJHEID, VETES, VAGEVUUR: DE MIDDELEEUWEN IN HET NOORDEN

Tentoonstelling over de Volle en Late Middeleeuwen. www.friesmuseum.nl

TOT EN MET 11 JUNI

RJOCHT OF UNRJOCHT?

Tentoonstelling in paviljoen Obe over de Hogerhuis-zaak. www.tresoar.nl

TOT EN MET 5 JANUARI 2025

DE TERRORIST

Tentoonstelling over vakantiehuis 'De Terrorist' op Ameland waar nabestaanden van verzetsslachtoffers na de Tweede Wereldoorlog aan hun zorgen konden ontsnappen. www.friesverzetsmuseum.nl

Opruiming

De Vrije Fries

In het huidige digitale tijdperk waarin het jaarboek *De Vrije Fries* online te raadplegen valt (www.koninklijkfriesgenootschap.nl) is de noodzaak om ook een voorraad gedrukte exemplaren aan te houden vrijwel verdwenen. Het bestuur heeft besloten de nog aanwezige delen op te ruimen. Leden en ook niet-leden kunnen deze tot het eind van dit jaar gratis afhalen bij Tresoar in Leeuwarden (Boterhoek 1). Een set van alle nog aanwezige jaargangen staat daar in de hal. Op de website staat een inventarisatie van wat er nog beschikbaar is. Wie een complete set van alle nog aanwezige delen wil ophalen (drie boekendozen vol) kan een afspraak maken op info@tresoar.nl.

VERWACHT

Om de geboortegolf van direct na de Tweede Wereldoorlog in goede banen te leiden, begonnen verpleegkundigen zelfstandig kleine kraamklinieken in kleine dorpen die te ver verwijderd waren van ziekenhuizen. Zoals in Boijl (Weststellingwerf), waar van

1948 tot 1951 zo'n kleine kraamkliniek was. Trijntje Donker-de Graaf, oud-verpleegkundige van het ziekenhuis in Heerenveen, runde deze aan huis. Ze liet haar levensverhaal en een patiëntenlijst na, die onlangs opdoken. Deze werpen een bijzonder licht op de naoorlogse geboortegolf in Friesland. Met dit artikel van Minie Baron starten we onze nieuwe 4-delige serie bijzondere verhalen uit de geschiedenis van de Friese gezondheidszorg.

De volgende editie van *Fryslân*, nummer 3 van 2023, verschijnt op 31 mei.

PASSIE VOOR BOEKEN?

Boekenkasten van Musterring voor opbergen. Exclusief bij Jaring de Wolff.

KARA-FRAME

Het systeemprogramma biedt u talrijke vrijheden bij functionaliteit en design. Hier een samengevat overzicht van de vele vormgevingsmogelijkheden.

Individualiteit met systeem

Ga geen compromissen aan: Kara-Frame, het woonmeubel met het fraaie raamwerk past zich flexibel aan alle eisen van uw woning aan.

Uw KARA-FRAME – individueel en uniek.

5 JAAR GARANTIE
volgens kwaliteitspas

Musterring

Altijd zijn er individuele oplossingen mogelijk – ongeacht of uw vertrekken groot of klein zijn, of u losse meubles zoekt of een complete interieurbouw op handen is.

Nieuwe woonideeën ook op internet.

Jaring de Wolff

Industrieweg 7a, Sint Nicolaasga
T: 0513 431789 | www.jaring.nl

Leven is ook doorgeven

Wilt u ook na uw leven van betekenis zijn voor de cultuurhistorie in Fryslân?
Door It fryske gea als begunstigde in uw testament op te nemen, beschermt
u het Friese erfgoed voor later.

Over de mogelijkheden adviseren wij u graag persoonlijk.
Ook is er een gratis brochure over nalaten beschikbaar.
Voor contact met ons secretariaat bel 0512 - 381448.

